

લઈ નહીં શકે — એનું લોકશાહી બળ છે નહિ વગરો મુખી કોંગ્રેસે એનું ચલા દીધું નથી, અને વગરો ચલા લગભગ તમામ વિરોધ પક્ષોએ કોંગ્રેસ દેપ સિનાય ખીજી કશું ખેંચ અપનાવ્યું નથી દુર્ભાગ્ય ની ખીજી વાત એ છે કે વગરો મુખી કોંગ્રેસે “સત્તા દ્વારા સેવા”ના સૂત્રની પાછળ પડીને ગમે તેવા પક્ષો અને જૂથોની સાથે તકવાદી જોડાણો કરીને તથા બાહ્ય આવનોનો વિનિયોગ કરીને ખુદ પોતાના અને ગણના સર્વસીકૃત હિતને ખેંચતે દૂષિત કર્યા છે, અને અનેક વગરો ચલા લગભગ તમામ વિરોધ પક્ષોએ “મત્તા દ્વારા સેવા”ના સૂત્રનો, કોંગ્રેસથીયે બહુતર અથવા તેના જેવા જ સાધનો દ્વારા, વ્યવહાર કરીને તદુચ્ચ લોકશાહી માટેનો અવકાશ દીધું કર્યો છે પરિણામે કોંગ્રેસમાં જ નહિ સમાજવાદી અને સામ્યવાદી પક્ષોમાં સુધ્ધા આતંત્રિક સત્તાવાદી જૂથોનો રાક્ષસો જન્મો અને તે પોતપોતાના પક્ષોને વિનિયોગ કરીને જ જ ખેંચે.

આની મુખ્યમ્યસની કાતિન દરીદ્રાર્ષના વાતાવરણમાં કોંગ્રેસમાં એક નવું રિન ઉગેગપુ તે જોગોગની મહાસચિતિની મેકથી હન્દિગાળ એ ગાગ મહિનાના આ દુકા ગાગમાં ગજગીય શેરે જાલે ગમખાણુ મચારી દીધું છે કોંગ્રેસના મોવડીમળ સામે તેમને ઘગી વાજખી ફગિયાદો હોઈ શકે — હશે જ, અને તેમની સામે લડી લેવાનું અનિવાર્ય અને એ પણ સમજાય એનું છે અરે, “હું નહિ કે તમે નહિ”-નો મૂક જીવાનોના નેતા જનસાનો દેહ ધગવગારાને કચિત્ પ્રમાણુ જાન જુનારી દે એ પણ ક્ષમ્ય છે તમામ દેશોની લોકશાહીઓમાં આવી ઘટનાઓ જનતી હોય છે ભારતમાંય તેના વિકાગકાગ દરખ્યાન આવા પ્રસંગો આયા છે અને હજી આવે — આવશે, એવા જ કાગે કર્મ જોગી જિગવાની જરૂર નથી.

જોગી જાગવાની જરૂર એના કાગે છે કે —

લોકશાહી દેગોમાં સત્તા માટેની લગઈ લગવાની એક જોગસ પ્રક્રિયા, પદ્ધતિ અને પ્રતિજ્ઞા હોય છે એ ગજે મગીને લોકશાહીની

લક્ષ્મણુરેખા બને છે. એનું પાવન લોકશાહીમાં નિષ્ઠા ધરાવનાર સૌને માટે બધનર્ત્તા ગણાય એવી જ તો, એ આચાર મહિતાનું ઉલ્લસન ચોડાનાગી ઘટના બની જાય છે. તેમાં વળી, ગણના ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેનાઓને હાથે જ આવું ચામ લારે તો સમિરોપ એટલું જ નહિ, એની વિવાતક પદ્ધતિ માટે શરમાવાને બદલે, બિલકુલ ગોરવ લેવાવા માટે — તેને જુલુ જુલુ નામે, બદાને, ડપાગા મૂત્રોની આગે દાડનામાં આવે, તથા તંકાવ ફેલેલની નીચડેથી તગડીમ તરીકે એને અપનાની બેવામાં, ચાતુરીપૂર્વક વાગવાગ ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે એ વર્તન કેવળ એ પદા પરતું જ નહિ, આખા ગણ માટે આક્રમ બની જાય છે એવો ખધો આચાર અદ્ભુત મુનો બની જાય છે ત્યાર, લોકશાહીની જવાદોગી સમી લક્ષ્મણુરેખાની કમેગીએ મનનીને એની મેદામ ચાનચનગતને થભારી દેવાનું દરેક નાગરિકનું કર્તવ્ય બની જાય છે

આ પુસ્તિકા કેવળ આ દિશાનો અદ્ભુત પ્રયામ છે

અનમત ભાગે જ કોઈ નાગરિક લોકશાહીનો પૂર્ણપણે સમર્થક હોવાનો, સગલક દોવાનો ફાંસો ડરી શકે પરંતુ સૌ અધૂર અને અપૂર્ણ છે, એવી ‘સર્વમાનના’નું લોજિક લગવડુ અપોગ છે. લોકશાહીની લક્ષ્મણુરેખામાં આવી નિષ્ઠા ધરાવના ગતા આચારની મુગી મહી જતી, અને એની મુનાગણા માટે મથતા મહેનુ એ એક વાત ડ, જ્યારે ગમે તેવા એક “મહાન આદેશ”ને નામે મિનનો-લાહી આચારને સાનન બનાવીને, તેના પર મુસ્તાક મીને, અતે, લોકશાહીમાં નિષ્ઠા ધરાવનાનું જેમને માટે અશક્ય છે — અવાગનવાગ જેઓ જાતે જ એ હમીકત પડકાર ઉપે જાહેર પણ કરતા હોય છે — તેના સર્વમતાનાદી મામ્યવાદીઓનોય સદાગે લઈને, પોતાના બૂધને કે પશુને જતાડના દાવ બેનના તે બીજી વાત છે. હન્દિગા અને મોવડીમડગ વચ્ચેનો મતા સંવર્ધ ઝીલુ-

વટથી જોનારની આખે આ બેઠ ચઢ્યા વિના નહિ રહે — ન રહેવો જોઈએ

દંદિગણએ છે આ આ મહિના દરમ્યાન લોકશાળીની સાથે જે ગમત આત્રી છે તેને ઉપગની મોગીએ તપાસનાનો આ પુત્રગમ પ્રયામ છે દંદિગણ પોતે સામ્યવાદી ન ટોવા છતાં તેમની વાડી અને વ્યવહારમાં સામ્યવાદી સુખિઓ — સાથી રેનારી પીઠ પાછળ દુગો મચ્યા ॥ પાસા ઉપર જ પ્રહાર વિશ્વાસના આવાગમ્તલ પગ જ કપડે પોતાના જ મતી હોય ત્યારે એક ન્યાય લઘુમતી વખતે બીજાને સત્તામાં હોવા ત્યાર એક અને સમ્યા માટે બીજાને માપદંડ જે કંઈ સારું થાય તે માટે પોતાને મથ જે કંઈ ખોટું થાય તે માટે આમાને દોષ સૂચો અને વ્યવહાર વચ્ચે આભજ્જીનનું અતર સૂચો અને શમ્ભાના સતત ફેરવાતા અર્થો અને સામ્યવાદીઓને સત્તાતરમાં ઉચ્ચધ્યાન આપવા છતાં તેમના પડયા પણ પોતાને ન ખપે એવો પોતા સામ્યવાદીઓનો સહારો લેવા ખૂરી તૈનારી હોવા છતાં એના સૂચનમાનો પોતાનું લય કંઈ અપમાન ગણાવવાની શુભતાથી આદિ તરફીયો — લગાતાર જોવા મળે છે

ચિતાજનકે તો એ છે કે આ પદ્ધતિ દંદિગણને કોઈ પડી ગઈ છે એક બાલુ તેઓ એ ॥ જોરે વિશાળ આમનમુખને આજ શ છે એનું અપુલક છે બીજી બાલુ જેઓ આની તરફી વાપગવામાં તેમના જેટલા પાવગવા નથી એ કારણે અથવા એટલી હદે જવા તૈનાર નથી એ કારણે પાછળ પડી જાય છે અગમ્યામણી બની જાય છે — એનું દંદિગણ અનોકન કરે છે આ બીજો મારણે તેઓ સહેનાઈથી પીઠ નેતાઓનું નહોતું આગિત્યખ ૧ કરી રાકે છે માઓની જેમ દંદિગણ પોતાના પદને જ છિન્નભિન્ન કરીને ગ્રજા અને 'લુવાન પેટીના નામે તથા તેમની દ્વાગ ઉરકેગ ફેરાવીને 'નવી ક્રાંતિ ની દોગ મેરી ગણા છે પગતુ માઓ અતે લરકગના જોરે સામ્યતિક ક્રાંતિ ની વિજયપતામ ફરકારી શક્યો હવો કેમ કે

તે સામ્યવાદી સર્વસર્વા હતો માટે શક્ય બન્યું હતું. એ સ્થિતિ ઇન્દિગણ માટે છે નહિ ...

લાગતમા લોકશાહી હજી અગ્નિત્વમા છે, અને જ્યાં લગી અગ્નિત્વમા રહેશે ત્યાં લગી ઇન્દિગણ માટે એકાદી ગણીધણી બનવાનું શક્ય નથી. અવબત્ત, તેઓ પોતે એવું સ્વભય મેવતા નથી એમ જણાવે છે. પરંતુ, તેમણે જે લખસણો ગાંઠ અખત્યાર કર્યો છે તે એમની સાચા દિવની અનિચ્છા છતાં તેમને એવા ગાંઠ ધસડી જવાનો સભન તો છે જ કે જ્યાંથી “પાછા ફરવું” અશક્યવત્ બની ગયું હશે. અને ભારે, પોતે નહિ વાટેવું અશુભ દેશને માથે પોતાને હાથે લાદી ચુકાયું હશે !

આ પુસ્તિકા ઇન્દિગણને ઉતારી પાડવા માટે કે મોવડી-મજાની પીઠ ચાખડવા નથી આજના સમગ્ર પશ્ચિમો કેવી રીતે દેહને ભયંક્ર ખીણમા ધકેલી ગયા છે તેનાથી પ્રબળે સાચન કરવાનો અત્રે મુખ્ય હિદેશ છે.

*

પુસ્તિકા પૂરી થાય છે, પરંતુ દોષસના ભાગવાની કટાણી હજી ઘણા દુર્ગામી ગમખવાગ પગિણામો છતાં રહેશે. આજના કરતાંય અધિક જટિલ સવાનો પેદા કરશે, ઘણી લોભામણી છતાં વિધાતક ધટનાઓ ધટશે ... અને ત્યારે, આપણે કોઈ પણ, કોઈ નેતા, કોઈ જૂથની પાછળ ધસડાયા વિના, ગાંધીય દિવની દૃષ્ટિએ જાગૃત નાગરિક તરીકે, લોકશાહી મૂલ્યોની કમોડીએ તમામ ધટનાને ચકાસતા રહેવાનો અકંપ કરી શકીશું ખરા ? આ પુસ્તિકા આ પુરુષાર્થમા ચર્ચિત પશુ ફાળો આપશે તો એનો રેતુ ખાં આજ્યો લેખીશ

*

છેના ત્રણેક મહિના અગાઉ ‘સન્દેશ’ (અમદાવાદ) દૈનિકમા આ ધટનાઓ ઉપર ચારેક છૂટક છૂટક લેખો છપાયા હતા. તેમાના

મોટા ભાગના નવેસરથી લખીને, બીજા ઉમેરીને, ૧૭ પ્રકરણો પુસ્તિકા-
રૂપે પ્રગટ કરતા 'સદેશ'ના સચાલક શ્રી ચીમનભાઈ પટેલનો તથા
'સદેશ'ના અસખ્ય વાચકોમાથી માગ પૃથક્કરણને મિલદાનનારા
અનેક વાચકોનો આભાર માનુ છું.

વિશેષે, આ પુસ્તિકા છપાઈ રહી હતી ત્યારે તેના ફર્મા વાચી
જઈને શ્રી મનુભાઈ પયોગી (દર્શક)એ બહુ જ ઓછા દિવસમાં
'આમુખ' લખી આપ્યો તે માટે તેમનો ઋણી છું ખાસ તો, તેમણે
આ પુસ્તિકાને ઊમગનપૂર્વક આપકારવા ઉપગત, યોગશક્તિ મૂકેના
સવર્ધનની દૃષ્ટિએ જે વિચારો રજૂ કર્યા છે એ આ પુસ્તિકાની
પૂર્તિ સમા હોઈને વાચકોનું તેના પ્રત્યે ખાસ લક્ષ હોડુ છે ..

*

વાચકો તેમના નિખાલસ અભિપ્રાયો મોકરીને લેખક વાચક
વચ્ચે સાચો સવાદ ઊભો કરશે તેવી આશા સાથે આ પુસ્તિકા
પ્રગટના હાથમાં તરતી મૂકુ છું

૧૭-૧૧-૬૯

વડોદરા

ભોળીશાલ ગાધી

સામાન્યજનને નાતે—

ઈંગ્લેન્ડમાં જ્યારે મતાધિકારનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે એક સૂત્ર આવું થયું Let us educate our masters
“આપણે આપણા માનિકોને શિક્ષણ આપીએ”

મતનો અધિકાર એ સ્વયંભૂ અધિકાર માનીએ તોપણ તેને કેમ વાપરવો તે ગીખવાનું મહે છે જેમ સ્વયંભૂ વૃત્તિઓને આપણે કેળવીએ નહિ એ જાગે તો પુરુષ આવીએ નહિ તો તે વૃત્તિઓ નાશનું કારણ પણ બનું તરુ જ કઈક મતાધિકારનું લોકશાહીમાં આવ્યા ગાખનાગઓએ સમજ્યું જોઈએ જે નોકશાહીમાં મતાધિકાર છે, પણ મન ઈંગ્લીશ કોન્ટ્રીનું સામાન નથી તે મતાધિકાર લોકોને ફાયદો કરતાં અન્ય નું સાનું સ્વારો નિવડે તેવો પૂરો સભવ છે આથી ગાંધીએ પોતાના અનામક કાર્યક્રમમાં ખાદી અને અશ્રયતા નિરાશ્રયતા મારકમની જાણેડ મત રોની કેળવણીને સ્થાન આપ્યું હતું

દુબારે આપણા દગમાં માર્કેટિંગ મતાધિકાર અપાયા પછી મત રાગને કેળવવાનું ડોઈ આલેનનું કે મોજના આગા નથી પ્રચાર નથી થતો તેનું નથી પ્રચાર તે અગત તથા રિરિર પગલામાં કન્યાના રખાગ કરે તે કરતા પગ રાગે હિત્તાદયી કરે છે પણ પ્રચાર કરી દેવાની નથી મકે નહિ કારણ કે તેમાં મન રાગની સમજ દારી વડે તે દેવું લેતો નથી પરંતુ પોતાનો માત્ર પેકેપેક ખપે તે દોગ છે કેળવણી નિષ્પણ મહ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે

તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તે લેનારના રિતને લક્ષમાં રાખીને આવતી હોય છે.

ભાઈ બોગીલાલ ગાંધીની આ નાનકડી પુસ્તિકાની મારે મન ઘણી કિંમત છે. તેનું કારણ તેનું લક્ષ્ય સામાન્ય મતદારની ટેવવણી છે. જે બનાવો છેલ્લે છેલ્લે દેશરમના આત્મવિચાર દરમ્યાન બન્યા તેનું બોગીભાઈએ સિલસિલાબદ્ધ દ્રષ્ટિકોણે આગળ રાખીને વર્ણન અને વિવેચન કર્યું છે. વિવેચન કરવામાં પણ તેમણે દ્રષ્ટિકોણે અવગણી નથી, તેને મારીમચડી પણ નથી. આમ કરીને તેમણે આ સત્યાગ્રહ ઉપજાવનારા પ્રદર્શને ન્યાય તો આપ્યો જ છે, પણ વાચનાગ્રંથોને અત્યુચિત થવા માટેની તક પણ ઊભી કરી છે.

આખું વર્ણન વાચતા, મગ્ગ હૃદયી કોઈ પણ વાચકને એમ કયા સિવાય નહિ ગ્રહે કે આ મોટા મોટા નેતાઓને આટલી માદી વાતો પણ કેમ સમજાઈ નહિ હોય ? ખનદાન માણસ જે પક્ષમાં જોડાય તે પક્ષને દગો ન દે એ નાતુ બાળક પણ જાણે છે. આ વાત હન્દિગાળહેનને “અંતગતમાના અનાજ”ની વાત કંતી વખતે કેમ નહિ સમજાઈ હોય ? શુદ્ધિશાળી માણસો આના જવાબો ખોળી કાઢી શકે છે પણ સદજ શુદ્ધિવાળા સામાન્યજનને તો આ સમજાતું જ નથી. મહાભાગમાં વ્યાપ્ત છે કે “જગવાન જેનો નાશ કરવા હજી છે તેને લાકડી લઈને મારતા નથી, પણ તેની શુદ્ધિ વાકી કરી નાખે છે,” આનું તો કાર્ક નથી થયું ? નહિતર દેશરમ પ્રમુખ જનસભા અને સ્વતંત્ર પક્ષ માથે ગુસ્તેગો કરે છે માટે હવે શિષ્ટતનુ બંધન ગેરુ નથી અને પોતાના અતરાતમા પ્રમાણે સૌને વર્તવાની છૂટ છે એવો ચલિત ગજાગે ચડાવી, મતો મેળવી લીધા પછી આ આરોપ તો નિગધાર હતો અને કેવિસ પ્રમુખ આ બાજતમા કયાય તકસીરવા નથી એમ કહેનાર હન્દિગાળહેન અને તેમના સાથીદારોને સામાન્ય માણસ તો એમ જ પૂછનારો કે આ જુવનું પ્રાચલિત શું ? તમે ખોલું આજ ચડાવીને જે મનો મેળવ્યા તે નથી

જ મળ્યા તેમ તમારે વર્તવું જોઈએ. શ્રી ગીરીને સ્થાન પગથી ન
 ઊતારી શકાય પણ દન્દિગણદેવે તેમના સાથીદારો તો આ ખોટું
 આજ મક્કાના પ્રાચલિત રૂપે પોતાના સ્થાન પગથી જરૂર ઊતારી
 શકે. આમાગ નાનકડા ગામમા તો અમે આવું ખોટું કરનારાઓ
 પામેથી કેટલોયે રેવેન્ચિઝ દડ લીધો છે તો મોટાઓમા આ કેમ નહિ
 થતું હોય ? કે “દુર્ગમ્ય દો નહિ દોષ ગુમાઈ ?” નાનાઓ માટેના
 નીતિના કાયદાઓ અને મોટાઓ માટેના નીતિના કાયદા શુ અલગ
 અલગ હશે ? નાનાઓ જેને ગુક્લપક્ષ ગણે તેને મોટાઓ કૃષ્ણપક્ષ
 કહેશે ? અને નાનાઓનો કૃષ્ણપક્ષ તે મોટાઓનો ગુક્લપક્ષ બની
 જશે ? અમે ગામડાઓમા અદર અદરના કંડાઓ પતાવતી વખતે
 થોડીક ધીરજ ગણવાનું, થોડુંક ખમી ખાવાનું વાગવાગ કહેતા
 હોઈએ ‘જીએ અને તેની અમર પણ થતી હોય છે. સામાન્ય-
 જનની જેમ મનમા એવું થાય છે પણ ખરું કે દન્દિગણદેવે અને
 તેમના મિત્રોને ખુલ્લું અધિવેશન લગાય ત્યાં સુધી ગદ્દ જોવામા
 એવું તે ક્યું વિધન હતું ? આખરે આ દેશ છ મહિનામા કંઈ
 ઉત્તર યર્ષ જવાનો નથી કે છ મહિનામા મોનાનો બાગ પણ બની
 જવાનો નથી દેશ પર એવી કોઈ કટોકટી પણ તોગાઈ ગઈ નથી
 કે નિર્ણય આજ ને આજ કરવો જ પડે ને બધાગણને વેગળું
 મૂકવું પડે ખુલા અધિવેશનમા તેમની વાત આવી હોત તો ને
 તેમની વાત પ્રતિનિધિઓને ગમત તો તે પ્રમાણે થાત. દરમ્યાનમા
 તેઓને વડા પ્રધાન તરીકેની કામગીરી બબલવતા તો કોઈ ગેકતું જ
 ન હતું. તો આટલી બધી ધાઈ શા માટે ?

ખાઈ બોગીવાયે આ પુસ્તિકામા પ્રગતિ અને વિનાશના તેમના
 ઉપમાત્તને સામે જવાબ આપેલો છે. પ્રગતિ છ મહિનામા કંઈ
 જવાબી છે તેવું તેમનાથી કહી શકાય તેવું નથી. કાગળ કે દમ
 મુદ્દાનો કાપકંમ તો તેમને અમલ કરવા માટે અપાર્થ ચૂક્યો છે.
 અને તેમાનું તેઓએ ખાસ કંઈ કરી નાખ્યું છે તેવું છે નહિ. તેમાનું

આપવાનું છે, પરંપરા અને નાનાઉંઘોગોમાં રોજાયેનાઓને હેયાધાગ્ય
 આપવાની છે ખેડૂત અને ખેતમજૂર અને સતોડ મજે તેવી
 વ્યવસ્થા શોધવાની છે દેશના મોગ લાગની જનતાના આ પ્રશ્નો છે
 તેમને જાગ્રતામાં લઈ જવાના કે સામૂહિક યત્ન ખેતીના નથી તે
 પ્રશ્નોનો ઉકેલ સમાજવાદમાં નહિ પણ વિનોબાજીના સુનમ ગ્રામ
 દાનમાં કે ગાંધીના ગ્રામસ્વચ્છતાના કાર્યક્રમમાં છે આનો અર્થ એવો
 નથી કે જ્યાં જ્યાં યત્રોદ્યોગ દ્વારા મોકોનું મોડાશું થયું હોય ત્યાં
 ત્યાં તેનું આમાં ડકગણ ન કર્યું જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં તે વિદ્યામાં જાણી
 પગના લેવા જોઈએ પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે મમાજના તો જે
 અર્થ પ્રચલિત છે તે અર્થમાં આ દેશના મોગ લાગની વતીનો ઉચ્ચ
 કરવાનું અતર્કિત નથી આ વાતનો મોગગજલાર્કને છેડે ૧૯૪૮થી
 ડહકે ખ્યાન છે તેનું બોગીમાર્કએ દર્શાવ્યું છે પણ તેમની જોડેના
 અન્ય આગેવાનોને આનો ખ્યાન નથી સાચા અર્થમાં આ જ
 ગાંધીના મમત્યા છે તેની પ્રતીતિ હોવાનું આ વાતવાદમાં ક્યાય
 દેખાયું નથી ખરેખર તો કોઈ કોઈ રાગ મામાન્ય જાહેર તો આમાં
 જ્યાં કાર્યક્રમ માટે ઝવડો છે તે મમાનનનું મુરકેન છે અને મમાજ-
 વાદનું નામ લે છે, અને સમ્યાને વક્ષાદગ હોવાનું કહે છે, અને
 લોકોની પ્રગતિ માટે જ આ જાનુ કંગી ગલા છીએ તેમ કહે છે.
 ત્યારે આમાન્યજન અહેજે મોમ પૂડી મેમે છે કે તો પડી ઝવડો
 શાનો છે? પરંપરાના અદમાવના' એન અનુમાન સમ્યક ડ ખરું
 કે જૂના નેતાઓને સમજ્યા તદ ગતિ કરામાં કોઈ કોઈ વાગ
 ધીમાં પગના જગવાનું મન હોય ને પણ શ્રી કમગજ જેના તો
 કમૂલ નહિ કરે, છતાં મનની ઉતાવળની મારામાં અજાન છે કે
 થોડો તકાવત હોય અજાન છે કે તેનું કાગલ જૂનાઓમાં અનુભવનું
 હાથાયું અને દલિંગમદેન વગેરમાં વિનઅનુભવનો ઉત્સાહ તે પણ
 હોઈ શકે. પણ યાદવાચ્યગી માટે આ કઈ વળવાનું કાગલ ન
 ગણાય. શું તેમના હાથમાં જ આ જાગ નથી રહી? જનાવોને

સમયસર લગામ ન ચડાવવામાં આવે તો તેને પોતાની જ ગતિ આવી જાય છે. તેવું તો નથી બન્યું ? સહિષ્ણુતા, વિચારવિનિમયની મોકળાશ, બહુમતીના નિર્ણયોનો સ્વીકાર, લઘુમતીના વિચારોની અભિવ્યક્તિનો અવકાશ, તે લોકશાહીનાં લક્ષણો ગણાયાં છે. અને તે લક્ષણો આ બંને પક્ષો સ્વીકારે છે અને છતાં તેઓ આદરપૂર્વક સાથે રહી શકતા નથી કે આદરપૂર્વક છૂટા પડી શકતા નથી; તે અવગતિ સિવાય શાનું લક્ષણ છે ? વ્યાસ મહામુનિ હતા. તેમનો જોડો નથી. એટલે કહેવાયું કે આ જગતમાં તેજે ન બોલ્યો હોય તેવો કેઈ વિયય નથી. તેમણે બહુ માર્મિક રીતે યાદવાસ્થળી વિશે લખ્યું છે કે યાદવો જ્યારે ગાગાગામીમાંથી મારામારી પર ચડી ગયા ત્યારે ત્યાં આબુગાબુ દરિયાકાંઠે ઊભેલી પાનલી (એક જાતનું ઊંચું ઘાસ) એકબીજાને મારવા લાગ્યા અને આ પાન વજ્ર બની ગઈ. આ સંતાપજનક વાદવિવાદને માટે આથી વધારે સારો ઉપાસંભ બીજો શું હોઈ શકે ?

શરેષુ ક્ષીયમાણેષુ મજ્જમાનેષુ ઘવન્સુ ॥

શત્રેષુ ક્ષીયમાણેષુ મુષ્ટિમિર્જહુરેકાઃ ॥૨૦॥ -

તા વજ્રક્રુત્યા હ્યમન્યરિષા મુષ્ટિના મૃતાઃ

જહુર્દ્વિપસ્તૈઃ કૃણ્ણેન વાર્યામાણાસ્તુ તં ચ તે ॥૨૧॥

ભાગવત એકાદશ સ્કંધ, અધ્યાય ૩૦મે

“એમ કરતાં બાળો ખૂટ્યા, ધનુષ્યો લાગ્યાં, અને બીજાં શસ્ત્રો ધસાઈ ગયાં ત્યારે તેઓએ સમુદ્રનીર પર ઊભેલ, એરકા ઘાસ એક-બીજાને મારવા લેવા માંડ્યું. એટલે તે ઘાસ મુઢીથી પકડેલી વજ્ર જેવી બોગળ રૂપ બની ગયું.”

લોકભારતી, સંગ્રહસરા

૧૩-૧૧-૧૯

મનુભાઈ પંચોળી

અવેશક	: ૩
સામાન્યજનને નાતે	: ૧
જગતના હિતદાસમા પહેલી વાર	૧ • ૧
અતગતમાનો અવાજ દે સત્તાનો વ્યૂહ	૨ • ૮
બેઠેલું રાષ્ટ્રીયકચ્છ : મનોરેજાનિહ શુભ	૩ : ૧૧
બેઠેલું ગણીયકચ્છ : જિનમાયી ચૂનમા	૪ • ૧૫
શુ હન્દિગણ આખવાદી છે ?	૫ • ૨૩
કમ્બુનિરોનો હન્દિગણને ટેકો • શા માટે ?	૬ • ૨૮
હન્દિગણ અને અણ : તમે અણ	૭ • ૩૫
ધ્રુવીકચ્છનો અજ્ઞ કામિયો	૮ • ૪૪
કોણ પ્રગતિશીન • કોણ પ્રત્યાઘાતી	૯ • ૫૧
મારીપનુ મોવડીમજા	૧૦ • ૫૮
આતમકનહનો જીકગતો ચડુ	૧૧ • ૬૫
આતમકનહ ઓગાળવાનો અંતિદામિક કામિયો [૧]	૧૨ • ૭૦
આતમકનહ ઓગાળવાનો અંતિદાસિક કામિયો [૨]	૧૩ : ૭૮
સર્વાધિકારની મમત્યા	૧૪ • ૮૩
હન્દિગણ • અતે કયે માગે ?	૧૫ • ૮૯
કોએસ પતનના આરે	૧૬ : ૯૪
અતે મદ તૂપો	૧૭ : ૧૦૫
પ્રતિષ્ઠ	.૧૧૩

૧ : જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર !

ઈન્દિરાજીએ બેંકોનું ગાંધીયકરણ ક્યું એ પોતે જ એવો કોઈ ભય કર કાર્યક્રમ નથી કે એનાથી દેશે ચોક્કી જનુ પડે એ કંઈ એવો ગંભીર અપગ્રાહ પણ નથી કે તેમણે એનાથી શરમાવું પડે, અને જરૂર પડતા ઢટોકની આવી પડે તો ને ત્યારે વડા પ્રધાનને ‘ઓર્ડિનન્સ નો ઉપયોગ કરવો પડે એટલાથી જ એ સમુખત્યાગ બની જાય છે એમ પણ કહી દેવું વાજબી નથી

પરંતુ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ ક્યવાથી જ ઇન્દિરાજી ઇમ્યુનિસ્ટ બની ગયા એવો ‘આક્ષેપ’ વાલિયાત છે, તે જ રીતે સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના માટે ગાંધીયકરણ ક્યવું જ જોઈએ એવો ખ્યાન પણ વાજબી નથી આમ છતાં, ઇન્દિરાજીએ એવું તો કંઈક જરૂર ક્યું છે કે જેથી દેશ ચોખ ગાંધી છે બેંકોના ‘સામાજિક અકુશ’ (સોશિયલાઇઝેશન)નો કાર્યક્રમ તાગેતરમા અમનમા મુકાવો શરૂ થયો હતો એને માટે બે વર્ષનો સમય પણ નક્કી થયો હતો, છતાં ઇન્દિરાજી એકાએક રાષ્ટ્રીયકરણ (નિશનલાઇઝેશન) ઉપર ફરી પગલા વળી, ગાંધીયકરણ દાખલ કરવાના જે લાભો તેમની નોંધમા ગણાનાયા હતા તે નાભો તેના વિના પણ મળી શકે એની શક્યતા પૂરેપૂરી હોવા છતાં, તેમણે એકાએક ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરાવી દર્મને, થોડાક જ દિવસો માટે કામચલાઉ ગણપતિની જવાબદારી સલામી ગૂંદના ગિરિ પામે અલુધટલી હિતાવગ કરાવી અરે, પાનખેન્ટને મળવાની

માત્ર છત્રીસ કલાકની જ વાગ હોવા છતાં, દેશની સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ સભાનીય ઉપેક્ષા કરી, અને મુખિય કોર્ટમાં રીટ અગળ દાખલ થઈ ચૂકી હોવા છતાં એનીય પગલા ક્યાં વિના મસદના બને ગૃહોમાં એને અંગેનું મિલ પસાર કરાવી દેવા અધીગર્હ દાખલની આવા અકચારભર્યા બિલને સિલેક્ટ કમિટી પામે મોકલી વધુ ચર્ચાવિચારણા માટે જે અવકાશ અપાવે. જોઈએ તેનોય તેમણે ધગર ઇન્કાર કર્યો !

ત્રણેક વરસના શામન પછી, હવે થોડાક દિવસની, અને થોડા કલાકની ધીંગળ પણ ઇન્દિરાજીને મન 'હુગમ' બની ગઈ ! તેમનામાં એકાએક પ્રગટેલું આ "ક્રાન્તિકારી મત" તેમના મગજૂત હેતુ વિશે ઘણા બધાના મનમાં આશંકા જગાવી ગયું, એ સાવ અકાગળુ તો નહોતું જ.

ઇન્દિરાજીએ બેગનોગ ખાતે જ તેમના મનનો અણુમાત્રે આપી દીધો હતો ? કોંગ્રેસના પાનિન્દરી જોડે તેમની અપ્પ અનિચ્છા છતાં તેમની ઉપગવટ થઈને ગણપતિના પદ માટે મજબૂર ગુરૂનું નામ બહુ-મતીથી તેમને માથે ઠોકાયું હતું એ માથાના ધા જેવું ચર્ચ પશું હતું, એ વાત તો તેમણે પોતે સ્વીકારી હતી આથી જ ઇન્દિરાજીને ધમતી પણ ઉચ્ચારી હતી "પરિણામ માટે તૈયાર રહેને !"

જોકે ઇન્દિરાજીની એ વાત વજૂદનામી છે કે ગણપતિ સાથે વડા પ્રધાનને જ સતત કામ કરવાનું હોઈને, વળ પ્રધાનને મિનકુચ અનુકૂળ ન હોય તેવા ગણપ્રમુખને તેને માથે ઠોકવા ન જોઈએ. છતાં સિલિંકેટે એમ ક્યું જ હતું પરંતુ, આ એવો મુદ્દો ન હતો કે એની સામે ઇન્દિરાજીએ ગળે ચડ્યું જ રહે ! તેમના પિનાગના શાસનકાળમાં આનું ક્યાં નહોતું બન્યું ? ગણપતિપદ માટે પરિણામ સૌથી પહેલી વાર રાજેન્દ્રભાણુ કરતા ગાનગજીને અને બીજી વાર રાજેન્દ્રભાણુને બદલે ગણપ્રમુખને વધુ પસંદ કરતા હતા. પરંતુ તેમના

સાથીઓના દબાણ આગળ તેમને નમવું પડ્યું હતું. તે જ રીતે, ડોઝેસના પ્રમુખપદ અંગેય તેમને પોતાનો આગ્રહ જતો કરવો પડતો.

પડિતજી તો પોતાની પ્રતિભાના જોરે, ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે, ભારતના સિંહાસને આરૂઢ થયા હતા, ત્યારે ઇન્દિરાજીને નસીબે સિન્ડિકેટના જોરે ગાંધીનશીન થવાનું બન્યું હતું, એ વાત તેઓ ભૂલી જ ગયા ? કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે ઇન્દિરાજીની ‘સ્થિતિ’ જુદી હતી એટલે જ તેમણે લડી વેવાનું પમદ જ્યું હતું !

જેમની મહેગ્યાનીએ, જેમને ખબર એમીને તેઓ જાણે ચાહ્યા હતા એ સિન્ડિકેટ તેમની પામે એરી અપેક્ષા રાખતી હતી કે ઇન્દિરાજી એમના હાથમાં ‘ચુડિયા’ (દીંગથી) બની રહે ! કોઈ પણ ગ્વમાની માનનીને, તેમણે, વડા પ્રધાનના સિંહાસને બેસનારને આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગે એ ગ્વાભાવિત હતું આથી જ તો, ધીમે ધીમે કરતા તેઓ આગવું બાં જીમું ગ્વા મધ્યા હતા પરંતુ સિન્ડિકેટ ડોઝેસ સસ્થામાં તેમનો ગજ બહુ વાગવા નહોતો દીધો. ડોઝેસ પ્રમુખની બામતમાં તેમને નદાજીને છોડીને નિજલિંગગ્યાનો નીકાર કરવો પડ્યો હતો. દૈન્યાનાં અધિવેશન વખતે (૧૯૬૮ ફેબ્રુઆરી) ડોઝેસ કારોબારી દ્વારા ૭ બેંકો બરવાની હતી તેમાં તેમનો કરો જ ગજ સિન્ડિકેટ વાગવા નહોતો દીધો. અને ડોઝેસ પ્રમુખે પસંદ કર્યાની ૧૩ બેંકોમાંથી પાંચેક માટે આગ્રહ ગમ્યો હતો તેમાં એકાદથી જ તેમને સતોપ માનવાનો વારો આવ્યો હતો. મધ્યસત્ર ચૂટાગી વખતેય મોટા ભાગના હિમેદવાગેની પસંદગીમાં ઘણું અરો નમવું મૂકવું પડ્યું હતું.

આ સ્થિતિમાં ઇન્દિરાજી માટે સામો દાવ નાખ્યા વિના છૂટકો ન હતો. ડોઝેસ સગમનમાં તેમની પકડ પહોંચે એરી ન હોવાથી સત્તાના જોગે સત્તાની આગપાસનાઓનો “સધ્ધર નાભ” બિભો કરવામાં તેઓ. ભારે કુશળતાથી ચાલ્યા : કિચન મિનેટ અને

થયા તે જ શકા ખુવાર કરે છે માટે અમને ગમે છોતરે એવો ખુનામો નહીં કરવામા આવે તો પગિણામ બહુ જ ખરાબ આવશે

આ પછી ખુદ ધન્દિરાજએ પણ 'આમ માગો' ની વાત આગળ ધરી ત્યારે નિજલિંગપાએ ધન્દિરાજને સ્પષ્ટ જવાબ વાળ્યો કે જનમધ અને સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે મારે કોઈ પણ પ્રકારના જોગણતી વાતચીત થઈ છે એ સરિયામ જુકાણુ છે મે માત્ર જનમધ અને સ્વતંત્ર પક્ષના સભ્યોનો જ નહીં પણ અન્ય પક્ષોનો અપકાર સાધ્યો હતો વળી તેમણે ઉમેયું કે હાનની મેગ્રેસ સાગરને ઉથનારી પાણવાની વાત નરી જોડી કાઢેની છે હુ આશા ગણુ છુ કે તમે એ માનશો નહીં બદધગદથી પ્રિરોધીઓ જ આની વાતો તોફાનીયે ઉપભવી કાઢતા હોય છે

આમ કહીને મેગ્રેસ પ્રમુખે વડા પ્રધાનને ફરી વિનંતી કરી કે તેઓ રેડીને માટે મેગ્રેસ મતદારોને વ્હીપ આપે જવાનમા ધન્દિરાજે વ્હીપ આપનાનો ફરીથી દન્ડાર રતા એવુ કાગળ આપ્યુ કે વડા પ્રધાન આવે વખતે વ્હીપ આપે તો સુપ્રિમ કોર્ટના અગાઉના નુકાદા મુજબ 'દળાણુ થયુ ગણાય અને ચૂટણી ગદ થાય પાછળથી ખાણીતા દાગ શાસ્ત્રી નૂંગનીએ સ્પષ્ટ કર્યા મુજબ, સુપ્રિમ કોર્ટનો ચુકાતો બ્રહ્મ અને અયોગ્ય દલાણુ કગવા સામે જ હતો વડા પ્રધાનનો પોતાના જ પક્ષને અપાયેનો વ્હીપ બ્રહ્મ અને અયોગ્ય દલાણુ ન હોઈ શકે આ બધા છતા જગજીવનરામ અને કમ્પરુદીને માગણી કરી (તા ૧૩ ઓગસ્ટ) કે 'આમા મજેગોમા આપણા સસર અને રાજ્યપ્રધાન મજાના સભ્યોને અતગતમાની લાગણી પ્રમાણે મતદાન કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ"

ગહી છે . મારે માટે ખૂબ વ્યાકુળ કરી મૂકે એવી બીના એ છે કે આપણા સાથીઓ જે અગ્રણી સભ્યો છે તેમને ચાતરી થઈ છે કે ઉચ્ચ કક્ષાએ સ્વીકૃત નીતિ અને મિદ્ધાન્તોની બાબતમાં બિલકુલ વિરોધી એવા પક્ષો સાથે સમાધાન અને મમજૂતીના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે ચૂંટણીઓ આપણા મૂલ્યા હામલ કરવાનું માધ્યમ છે સિદ્ધાન્તોન ઢાકી-ઢબૂરીને ચૂંટણીઓ છતવાનું હું વિચારી શકતી નથી ”

ઈન્દિરાજીની ધૂષ્ટતાનો પાગ ન હતો પીઠ ગણીય નેતા—કેએસ પ્રમુખ નિજલિંગપ્પા પોતે જ્યારે વિશ્વાસપૂર્વક બધી આશાઓને છૂટી જણાવે છે, ત્યારે ઈન્દિરાજી તેમના સાથીઓ (જગજીવનગમ અને કમરુદીન)ની સ્વાતરી ઉપર ચાલી નિજલિંગપ્પા જ ગુનાહિત હોય તેમ, મૂલ્યો અને સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ આપતા હતા ! આપણે જાણીએ છીએ કે પાઠજીથી કેએસની કારોબારીમાં (૨૫ ઓગસ્ટ) આ આક્ષેપો જુદા હયાં હતા

આમ છતાં ‘અતગતમાના અવાજ ને નામે ઈન્દિરાજીએ ‘મુક્ત મતદાન’ની ઝુબેશ આગળ ધપાવી !

ભારે કુનેહ અને કુટિલતાભરી બાજીની મમતમાં ઈન્દિરાજી છતી ગયા એક દરે કેએસના ૩૦ ટકા મસદ અને મિધાન સલાસદોએ ગિરિને મત આપ્યા હતા સામ્યવાદીઓ અને ઉદામોના ઉમેદવાર ગિરિ વિજયી નીવળ્યા અને કેએસના અધિકૃત ઉમેદવાર રેડ્ડીનો પરાજય થયો ભારે ઈન્દિરાજી અને તેમના સાથીઓ માની ન શકાય એવા જેનમાં આવીને ‘વિજયોત્સવ’ ઊજવી રહ્યા હતા પોતે જ ‘પોન્સગ’ કરેલા રાષ્ટ્ર-પ્રમુખને વડા પ્રધાને પોતે જ દગદાપૂર્વક દગ-ચ્યા હોય તેવો બનાવ કદાચ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલો જ હતો

૨ : અંતરાત્માનો અવાજ કે સત્તાનો વ્યૂહ ?

રેડ્ડીની ઉમેદવારી વિષે એક બીજો મુદ્દો હન્દિગણએ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ ખો પક્ષોને સર્વમંમન એવા ગણપ્રમુખની કોશિશ કરી ગયા હતા ત્યારે રેડ્ડીનું નામ કોંગ્રેસની અદ્વના અમુક જૂથની હસ્થા અતુમાગ નક્કી કરી નાખવા સામે તેમણે હંસારો કર્યો હતો. હન્દિગણની આ વાત કંઈ ગેરવાજબી ન હતી

પરંતુ, વિરોધ પક્ષોની માહોમાલ અને કોંગ્રેસની અદરેગ ગિરિને વિષે સર્વસંમતિ શક્ય ન હતી હન્દિગણહેને મીઠા ચીને મગનું નામ મરી પાડ્યું ન હતું. આ તે પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડની એકમાત્ર આવી કોઈ વાત કરવાને બદલે તેમણે પોતા તરફથી જગજીવનગમતું નામ સૂચવ્યું હતું. એમાં અપૂર્યોને સન્માનવાનો હેતુ હોઈ શકે. પરંતુ આકિંગ્ડસેન વખતે મુખ્યમ જમાતના સન્માન હિપગત તેમની આગલી પ્રતિભા અને લાયકાત મુખ્ય હતા. જગજીવનગમ માટે એવું કહેવું શક્ય ન હતું. ગમે તેમ પણ, હન્દિગણનો આમલ અપદ્દ હતો. બીજા બાબુ, સિન્ડિકેટ અને મોગગજમાઈની દૃષ્ટિએ તથા દેશના અનેક મિનિસ્ટ્રીમ નેતાઓની નજરે રેડ્ડીની લાયકાત ઘણી બધી હતી તેમણે લોકસભાના અધ્યક્ષ તરીકે જે દરતાપૂર્ણ અને કામેચિયતભરી કામગીરી બજાવી હતી તેનાથી તેમના પ્રભાવમા વધારો થયો હતો.

આમ છતાં, જને કે હન્દિગણને આ નિર્ણય યોગ્ય ન લાગ્યો હોય. અને એમની એ વાતમાં પણ જરૂર તથ્ય છે કે અતે તો,

વડા પ્રધાનને ગદ્યપ્રમુખ સાથે સૌથી વધુ નિકટ રીતે કામગીરી કરવાની હોઈ અને વચ્ચે રેમન્ટ્ય ન હોય તેવી પસંદગી થાય તે હજી છે પરંતુ સાથીઓમાં મતભેદો પડ્યા અને પાલમેન્ટરી બોર્ડે બુમનીથી ઇન્દિગાળને અણગમતો નિર્ણય કર્યો જ, આ પછી નિર્ણય માથે ચલાવવાની એકમાત્ર કચ્છ ઇન્દિગાળને શિરે આની પડી હતી તેને બદલે તેમણે એક પછી એક બહાના અને તુકડા ઊભા કરીને અતે એ નિર્ણયથી સાવ વિરોધી નિર્ણય કરીને કેવું ભયકર અનિષ્ટ સંગત્યુ છે તેનો ખ્યાલ હજી તેમને નથી એ સૌથી મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે

સૌથી પ્રથમ તો તેમણે ત્રણ પક્ષનો પારો જ હચમચાવી નાખ્યો છે બુમનીના નિર્ણયને જ ફગારી દઈને તથા તેની પાછળ બહાનવત દોરાની આબોહવા ઊભી કરીને પક્ષના છુટકા નેતાઓ સામે દૂપની લાગણી ફેનાનીને તથા ડેક ઉપરથી નીચ મુઠી પાર્કીની આખી ઇમારતને ચારી નાખીને તેમણે મનની આચારની નવી પ્રણાલી શરૂ કરી છે ખરેખર જો એ સવાન અતરાત્માનો સવાન હોત—ખરેખર જો ઉચ્ચ કક્ષાનો આધ્યાત્મિક પ્રિગ્રેસ ઇન્દિગાળ અને તેમના સાથીઓના હૃદયમાં હોત—તો તેમણે તેમની પીઠ પાછળ ગમત ગમવાને બદલે પક્ષને છિન્નલિન કરવાને બદલે સાથીઓને બદનામ કરવાને બદલે વડા નરમ વધુ સહિષ્ણુ વધુ અવગણ બનીને પોતાના પદનો ત્યાગ કરનાર વધુ પસંદ ન્યું હોત અને પક્ષની અદર ગંદીન કરવાનું અશક્ય લાગ્યું હોત તો, અતે અતરાત્માની વફાદારીને કાગળે પલત્યાગ કરવાનું પણ હજી લેખ્યું હોત પરંતુ સૌ ઠોઈ અતરથી અમરતા હતા કે અતરાત્માનો અમાન વ્યર્થ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો — મુક્ત મત્તાન એ તો કેવળ ગળખીય સાધન હતું

એ વાત ઠોણ નથી જાણતું કે દરેક ચૂટણી વખતે દરેક પક્ષ પોતાના પક્ષ ઉપરાંત બીજા પક્ષોનો પણ મોઝે એટલો સહકાર લઈને અમુક સહિષ્ણુ વિરોધી ઉમેદવારને હાથવવા મથતા હોય છે ? છેક

જનમધ અને વીગરી માડીને ઉદામ કમ્બુનિગ્ટો સુધીના ચૂટણી
ને જોડા કરવામા કોઈને આજ પૂરે આય આવી નથી આ વખતે
ખુદ વડા પ્રધાને પોતે જ જનસઘના નેનાઓનો દાણો ચાપી જોયો
હોવાનું જનસઘના નેતા શ્રી વાજપેયી જાહેર કરી ચૂક્યા છે બીજી
માણુ એમના જ 'મિદાતરાદી' અનુયાયીઓ મિગિને નિ તાવા
'સીઓ ની જોડાદ ચનારી ગણા હતા !

આ બધું જોતા બે વાત ગ્રપ્ટ થા : છે કે ઇંગ્લેન્ડને હથે
પોતાની સત્તા સગી ગ્લાનો લય પેના થયો હતો તેથી બેબાકગા
બનીને જે ડિમા મા જે કઈ તનવાગ વીઝી સકાય તે રીઝવા
તેઓ મેદાને પથા હતા બેઠાનું ગણીયકગણુ એક ઓઁ હતું,
અને અતગતમાના અવાજને નિમિત્તે મુક્ત મતદાન પશુ
એક હથિયાગ હતું

આ વાત વડુ ગ્રપ્ટ કરતા કેટલાક હેવાનો સૂચક છે શ્રી ચદ્ર
કાન્ત શાહ યુજગત સમાચારના ટિહીના પ્રતિનિધિ છે તેઓ
વગ્મેથી એકધારી હથોળીથી ગજગણુના પ્રસાહોનું અનોકન-
સમાનોચન કરતા આવ્યા છે આ વખતની ધગ્નામા એક રે તેમનું
વલણુ ઇન્દિરાજી તરફ ઝૂલતું રહ્યું છે તેઓ બેગનોગ પછીની
ઈંગ્લેન્ડની માનસિક રિથિતિનું સચોટ વર્ણન કરતા લખે છે
(યુજગત સમાચાર)

મેગનોગની આન્યા પડી વડા પ્રધાને પૂરી બેગત ખૂમ મથનમા
રિતાની આ દગ્બ્યાન એમને સનાહ મળી કે જો તમારે
આમે ધા કરવે હોય જ તો કાર્યક્રમો આગળ ધરો અને
જેમની પ્રતિમા લોકોમા પ્રગતિથીન આર્થિક કાર્યક્રમના
વિરોધીઓ તરીકે હોય તેવા અગ્રણી સામે ધા કરો આ રસ્તે
તમને લોકોમા અને પક્ષમા વધારે આનકાગ મળશે એનું જ
નહિ જોવે ધા કરો એની પડી ઘુરત આર્થિક કાર્યક્રમનું

એવું પગલું ભરે કે જેથી વ્યક્તિ સામેનો જે ધા તમે ક્યોં તેનો આગ્રહ લેડ વિચારની દૃષ્ટિએ દેખાય નહિ અને લોકમત તમાગ આર્થિક કાર્યક્રમ અંગેના પગલાની ઉપર જ દેન્દ્રિત થઈ જાય !

મોગરજીભાઈ સામેનું અસબ્ય અને ઓચિતું પગલું અને મુખ્ય બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણના કાર્યક્રમની અણુછાજતી ઉતાવળનું ગદસ્ય આપણને અહીં જાણવા મળે છે.

૩ : બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ : મનોવૈજ્ઞાનિક શસ્ત્ર

ચોક્કસ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ જાહેર કરીને હન્દિગણ ખરેખર માનસ-શાસ્ત્રીય ચાલ ગમી ગયા હતા દેશભરમાં તેમણે એક એરી જળરજરત આમોહના પેદા કરી દીધી હતી કે ૨૦-૨૦ વર્ષની દિશાવિહીનતા અને અચિંતતાનો અંત લારીને હન્દિગણ પ્રગતિશીલ, સમાજવાદી કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા કટિમદ્ધ થયા છે આ માગે આઠ અડચણ ઊભી કરનારા તમામને—મોવડીમણ મુખવાને—ખાજ પગ ધકેલી દઈને તેઓ ખુશદાન મળિસે પહોંચવાનો નિર્ધાર કરી ચૂક્યા છે.

કોંગ્રેસની અદગના અને જહાગના લાખો નામગિકોને માટે આ એક ‘અમકારિક’ પરિવર્તનની ઘડી હતી અને આની તકનો લાભ ખીન કોઈ લઈ શકે તે પહેલાં ડાંગેપથી કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે, કોંગ્રેસ બહાગના અને અંદગના ઉદામો અને ‘યમ તુકોં’એ બેગા મળીને લીધા. હવે તો એ વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહેવાઈ ગઈ છે કે હન્દિગણની જય

પોકાગતા જે સેકડો નિદર્શનો થતા રહ્યા તેમા મુખ્યત્વે ભાડૂતિ નિદર્શકો હતા, તેમને માટેના નાણા 'અગમ્ય' એવા સ્રોતમાથી આ-આ હતા.

આવા નિદર્શનો સગવડો અને ગેલીઓથી ઇન્દિગળહેન પોને અમાધાગણ અભિવ્યૂત થતા હતા તેમનો લાનાવેશ એકાએક પલટાઈ ગયો હતો — જાણે તેમનું હૃદય ગરીબો માટે તૂટી મગ્નુ હતું જાણે તેઓ ખોટા મજબૂલના છોડી દઈને અર્કિયનોની હરોળમા જોવા રહી જવા તનસતા હતા. જાણે ૨૨ વર્ષની યાતનાઓનો અંત લાવી દેવા તેઓ ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર હતા.

તેમની આ પયગબરી — મિશનરી જેહાદનું આત્મભાન તેમને વધુ ઝૂંટની ખનારી ગયું હતું તેમની વાણીમા પીપન એટલે કે 'રોષિત રૂઝ જનતા' ને ઉદ્દેશીને ઉપરાઉપરી અપીનો થતી હતી આશ્વામનો અપાતા હતા ખીજી બાજુ રોષાકો અને ધનિકો માટે બારોભાર નકલ અને વમકીનો સૂ પ્રચાર થઈ ગયો હતો ઇન્દિગણનું આ ગચ્ચડીનું રૂપ ખીલતું જતું હતું તેમ તેમ તેમનું પીંબાન વધતું જતું હતું !

દિ હીના પ્રેક્ષ પ્રતિનિધિઓ જણાવે છે કે ઇન્દિરાજીને એવી ક પના પણ ન હતી કે જે કોના ગાળીયકરણનું એકમાત્ર પગનું ગતોરાત તેમની કાન્તિકારી ઈમેજ જોવા જરી દેના શક્તિમાન બનશે આથી આ અજળ અમતકાર પછી જ તેમની હિંમત વધી હતી આમાથી જ રેડ્ડીની સામે અતરાતમાના અવાજને અનુસરતો મુક્ત મતદાનનો કીમિયા તેમને લાખ્યો હતો ! આ આવેશમાં આવીને તેમજો પોતાના જાહેર નૈતિક કમિયોન્ટને તિનાજનિ આપી હતી

પોતાના સાથીદારો સાથેની સચ્ચાઈ, પોતાના પક્ષ માટેની ઇન્ડેમિટી (વફાદારી) હવે તેમને મન બદલ મહત્ત્વના મૂલ્યો ગણા ન હતાં હવે તો, જે કોઈ યગ તુકો, ઉદ્દામો, ટ્રેડ મુનિયનિસ્ટો, રોમાંઓ

તથા મવાળ ડાગેપથી અને ઉદામ સુંદરૈયાપથી કમ્યુનિસ્ટો તથા કમ્યુનિસ્ટોના આથી સહપાથીઓ સૌ કેઝર્નના સાથ સહકારમાં સમાજ-વાદના પથે, વર્ગવિચ્છેદના પથે, કેઝેસને વિજયવતી બનાવવાના મનોગ્રથે બેચેન બનાવી રહ્યા હતા આથી જ તો, તેઓ ફરી ફરીને બહાર ફરી ગયા હતા કે કેવળ બે કોના રાષ્ટ્રીયકરણથી કશું પતવાનું નથી એક પછી એક નવા કાર્યક્રમો હાથ પર લેના રહેશે

આમ એક જ તીવ્ર તાકતા હન્દિરાજનો સૂચ્ચ મોળે કળાએ તપવા માલ્યો હતો હન્દિરાજ ગમગમ્ય પર આમાદ પાઠ લખવી ગયા. પરંતુ પડદા પાછળનો સાચો ચહેરો જોયા પછી એ ગમગમ્ય બનાવવી લાગે તો નવાઈ નહિ

બે કોના રાષ્ટ્રીયકરણનો સૂર તો ૧૫ વર્ષ પૂર્વે કેઝેસમાં જાઓ થયો હતો દી ની કૃષ્ણમાચારી નાણાપ્રધાન હતા ત્યારેય તેમણે કામરાજના ‘આથીવાઈ’ સાથે આ સવાન આગળ આગળે હતા

“નવી દિશા : નવો વળાંક”

હન્દિરાજ વડા પ્રધાન બન્યા તે પછીની વાત જોઈએ હન્દિરાજ વડા પ્રધાનપદે આવ્યા ત્યારે જ પરિસ્થિતિ ઓછી નાજુક ન હતી

- ૧૯૬૭ની આર્થિક ચૂંટણી વખતે આખી કેઝેસ સંમેત બની ગઈ હતી ૨૦ વર્ષ સુધી એજીવી રાજ્યમંત્રીના ગનારી સંસ્થાના હાથમાંથી શામન સગડી બનાવો ભય પેદા થયો હતો આથી તેણે ઘણા વગરોથી પાડો ઠેલાયેના બે કોના રાષ્ટ્રીયકરણનો સનાન હાથ પર વર્ષો અને ખાસી વિચારણાને અંતે બે કોના આમાલિક અકુશની (રાષ્ટ્રીયકરણને બ ને આમાલિકગમની) દિમાયત પોતાના ચૂંટણી દંદેગમાં કરી જો વડા પ્રધાનને આ સમાવાન અધિકાર ન હતો તો ત્યારે શાથી સમતિ આપે ની ?

- ૧૯૬૬માં શ્રી અશોક મહેતાએ પોતે કેન્દ્રના એક પ્રધાન તરીકે બેઠાના રાષ્ટ્રીયકરણનું પુનરુચ્ચારણ કરેલું; અને નાણાપ્રધાન સચિન ચૌધરીએ તેને ટેકો આપેલો; ત્યારે વડા પ્રધાન હન્દિરાજએ જ હંકું પાણી રેડેલું !
- ૧૯૬૭ની ચૂંટણીએ પછી કેમ્પિસ ગ્રમ્યુખ કામરાજે વધુ પ્રગતિ-શીલ તીતિની માગણી કરી હતી. તત્કાલે ચવાણ, મુખ્યમંત્રી અને અશોક મહેતાએ દસ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો હતો. ચવાણે સંમતિ આપતાં વડા પ્રધાન હન્દિરાજ પામે એ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

— પરંતુ આ દસ મુદ્દામાં બેઠાના રાષ્ટ્રીયકરણનો મુદ્દો ન હતો; કેમ કે તે પગલે સામાજિકકરણનો પ્રયોગ કરવાનો નિર્ણય લેવાઈ ચૂક્યો હતો. હન્દિરાજહેનનેય હજી રાષ્ટ્રીયકરણની એવી કશી હિતાવજ ન હતી, એટલે તેમણે પણ ૧૦ મુદ્દામાં ૧૧મો મુદ્દો ઉમેરવાની જરૂર ન લેઈ, એટલું જ નહિ પણ—

- ૧૯૬૮માં હન્દિરાજની જ સરકારે પાલ્લેમન્ટની અંદર બેઠાના સામાજિક અંગુશનો કાયદો પસાર કરાવ્યો.

— હન્દિરાજએ નો ત્યારે બે વર્ષ માટે પ્રયોગ કરવાનું વચન પણ આપેલું. આમ, જે વાત વર્ષો સુધી પોતે ટાળ્યા કરી તેનો દોષ બીજા કોઈને શિરે કેવી રીતે નાખી શકાય !

૪ : બેકેનું ગૃહીયકરણ : ઊલ્લભાંથી ચૂલભાં !

બેકેના ગૃહીયકરણની આવશ્યકતા અને હજતાનો વીગતે વિચાર કર્યા વિના જ (હન્દિગણના પોતાના શબ્દોમાં) 'ઉતાવળે તૈયાગ કરે ની આર્થિક નોષ"ના જોગ પર ઓર્નિન્સ જાહેર કરી દેવાનું બને હન્દિરાણ માટે સગા જન્યુ હોય પરંતુ આ વિષય એટલો બધો ગૂચવણભર્યો હતો - ૫૬૨ વર્ષથી ખુબ ગંભીરમાં ચૂલાતો હતો કે ખુબ પ નેહરુની હિંમત પણ એ ગરજમાં હાય નાખનાની ચાલી ન હતી ત્યારે હન્દિગણ એ માટે ધસી ગયા હતા । આ જાહેરાત કરી દીધા પછી તેનો અમન કેવી રીતે કરવો અને તેને પરિણામે પેદા થનારી મમગ્યાઓના ઉકેલ અંગે શુ કરવું પડશે, તેનો ખ્યાલ મુદ્દવા કરી લેવાની દગ્ગર ગખી ન હતી સમદમાં ત્યારે એ ખગડો છેક છેલ્લા ત્રીજા વાચન મુધી પહોચી ગયો, ત્યારે 'પાય મુધાગઓ અંગે જૂનથાપ ખાઈ ગયાનો' એકગા ખ કાચના પ્રધાને પોતે કર્યો હતો ।

જો વ । પ્રધાને ૧૪ મુખ્ય બેકેનું ગૃહીયકરણ કરવા માટે જે મુખ્ય હેતુઓ જાહેર કર્યા હતા તે સર્વપ્રથમ નેર્લ લઈએ

(૧) ઘો । ખાનગી હાથેમાં પડેલા શગડી તનને તેમાંથી બહાર કાઢવું,

(૨) કૃષિ ક્ષેત્ર અને નાના ઉદ્યોગો તથા નિકાસ માટે પૂરતું પિગણ થાય તેવી જોગવાઈઓ કરવી

- (૩) બેક-મેનેજમેન્ટને ધધાદારી વળાંક આપવો;
- (૪) ધધાઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે નવા વર્ગોને ઉત્તેજન આપવું;
- (૫) બેંક વ્યવસાયની પૂરતી તાલીમ આપવાની જોગવાઈ કરવી;
- (૬) બેંકના કર્મચારીઓને નોકરી અંગે વાળંખી શરતો આપવી.

ખૂબી તો એ છે કે આ હેતુઓ સામાજિક અકુશ વખતેય ગળ કરવામાં આવ્યા હતા. હવે, ગૃહીયકર્ણ વખતે આ હેતુઓનું પુનઃગવર્તન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અગાઉ કરતા તેનો જુદો અર્થ અભિપ્રેત હશે એમ મનજવું ?

નક્કર રીતે જોતા પ્રથમ બે સ્પષ્ટ હેતુઓ (મામાજિકકરણની મુખ્ય ભૂમિકા હતા તે જ !) સિવાયના તમામ હેતુઓ સાવ ધૂધળા છે. ઠા. ત., (૧) ખાનગી હાથેના પડેલી બેંકો કગતા સગકારી અમલદારોના હાથેના પડનાર બેંકો વધારે “ધધાદારી” કુનેહ દાખવશે એવો ખ્યાલ આજ સુધીના અનુભવથી વિરોધી છે, એટલું જ નહિ, વાહિયાત છે. (૨) ધધાઉદ્યોગના ક્ષેત્રે “નવા વર્ગો”ને ઉત્તેજન આપવું એટલે શું ? આ “નવા વર્ગો” એટલે શું ? ધનિક ખેડૂતો, જોઓ સ્વગળ્યના ૨૨ વરસ દરમ્યાન ગ્રામવિકાસમાં વધુ આર્થિક-ગળકીય જીવન ઉપર ષકક લઈ બેસી ગયા છે તે ? (૩) બેંક વ્યવસાયમાં પડેલાઓની તાલીમનું કાર્ય તો આજે મોટી બેંકો જાતે કરી ગઈ છે જ, એ પૂરતું ન હોય તો સરકાર તેવા તાલીમકેન્દ્ર દ્વારા વધુ સગવડ આપી શકે, ખાનગી બેંકો ઉપર ફગળિયાત તાલીમ માટે દખાણ પણ આણી શકે. આવા કારણસર કઈ ‘શબ્દીયકરણ’ની ગદા ઉગામવાનું કેવળ હાસ્તારપદ જ કરે. (૪) ખાનગી બેંકોના કર્મચારીઓને અપાતા પગારોનું તથા સગવડોનું ધોણ સર્વસાધારણ ઉદ્યોગોની દષ્ટિએ નીચું અગર જીતરતું હતું એવું તો કોઈ જ કહી નહિ શકે. સરકારદખ્તાક આ વ્યવસાય જતા એવું ધોણ જીયુ હાવવાનું વચન ખરેખર અમલમાં મૂકી શકાવાનું છે ખરું ? લગભગ

૨૦૦૦ નેટવી શાખાઓના જગી કાફલાને પહોંચી વળવા માટેની જોગવાઈ મગકાર એકદમ કરી શકવાની છે ખરી ? (હવે, સગકાર પોતે આ ઉત્સાહી મુદ્દો ભૂવી જવાની પેગીમાં જણાય છે.)

બેંકોના ગાંધીયકરણથી તુ⁺ વળગે તેનો વિચાર કરતા ધણા બધા અધ્યાત્મીઓ અને અનુભવીઓ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે—

- ‘સામાજિક અકુશ’ દ્વારા જ સગકારને નાના ઉદ્યોગો અને નાના ખેડૂતોના નિઠામને લગતી બાબતોમાં બેંકોને યોગ્ય સૂચનો આપવાની સત્તા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી અને તેવો વળાંક લેવાઈ પણ ગયો હતો.
- ઇમ્પ્રોવિઝેશન બેંકનું ઝેટ મેંડમાં ઉપાત્તર ઝુલું ત્યાગી ભાગતની ત્રીજા ભાગની બેંક-અવધા ઝેટ મેંડની દ્વારા સગકાર હસ્તક આવી ગઈ હતી.
- ખીલત અનેક ક્ષેત્રોની જેમ સગકારી અને ખાનગી બંને પ્રકારની બેંક પદ્ધતિને ઝરણે તદુગત હરીફાઈનું તત્ત્વ જળવાઈ રહ્યું હતું હવે ગભ્યનો ઇજારો આવતા તેના દ્વારોનો ભય વધ્યો છે.
- ગિઝર્વ બેંકને હસ્તક એટલી બધી સત્તાઓ છે કે તે ધારે તો ખાનગી બેંકોની જોગવાઈની કાગવાઈઓને ઠેકાણે લાવી શકે એમ છે.

આ બધા છતાં એક મહત્ત્વની હકીકત તરફ દુર્લક્ષ થઈ શકે એમ નથી ધણી ખાનગી બેંકો અમુક કુદુબોના કાબૂ નીચે એવી તો જકાર્મ ગઈ હતી કે જાણે એ તેમની વરેણ પેટીઓ હોય તે મીને તેનો વહીવટ ચલાવતો હોયો ડિરેક્ટરો પોતાના અગત લાભ માટે વા સદા માટે મોટી ગંભીરો ઉપાડ કરતા હતા. આ ઉપાડની જગી ગંભીરો સગખામણીએ તેમના ગેકાણનું નેખમ બદુ નાનું હતું સામાજિક અકુશ પગી પણ આ પરિસ્થિતિ આનું ગદી હતી એ ઓગ દુ ખની વાત નથી આનું કાગણ એ હતું કે જૂની પગ

ધગવનાગએ એટલા લાગવવાળા સમગ્ર તત્ત્વો હતા કે તેમને આંતરેરી રીતે હાવવાનું અશક્ય બની ગયું હતું આ પડતો તોડી નફરી હતી.

આ નીચ નાજીની ઠે જન્મામ માત્ર એટલો જ છે કે સામાજિક કાપૂતે વધુ કે ઓછા બનાવવાથી આવેલો ઉપચાર કરવાનું અશક્ય ન હતું ગાંધીજીએ પી અમનદાગશાહીનો જન્મ પેધે પાડવાની જરૂર ન હતી ઘણા વિચારો એવું માને છે કે

- ગાંધીજીએ જો મુખ્ય હેતુ હતો કે કૃષિકેને અને નાના ઉદ્યોગોને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ધિગણની સ્થાનકો મળી જોઈએ તે હેતુ સામાજિક અકલ દ્વારા, તેનો લક્ષ્યાંક વધારી જવા સુધીની હદે સાધી શકાયો હતો.
- અનુભવે એમ પણ જણાયું છે કે નાના ઉદ્યોગો અને નાના ખેડૂનોની પ્રગતિ જરૂરી ધિગણને અભાવે રૂબારૂ હતી પરંતુ ધિગણ નેનાની જાગ્રિયાત બની થાય તે પૂર્વેની તેની જાગ્રિયાતો પૂરી પડી શકી ન હતી આથી જ તો ગિરફ બેઠે તરફથી મદકારી મડગીએ દ્વારા આમરિગતારોને ધિગણ આપવાની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે, તેનો પણ પૂરતો લાભ લઈ શકાયો નથી.
- સામાજિક અગ્રણતા ગહે પ્રગતિ સધાઈ ગઈ હતી તથા ખાસ નિમાયેના બેકિંગ કમિશન તરફથી વધુ સુધારાનાં મુચનોની ગહ નેવાઈ ગઈ હતી ત્યારે આ ઉતાવળ અપકવતાના દષ્ટાંત રૂપ હતી.
- અ જે જ્યારે બાગતનું આર્થિક તત્ત્વ મા માડ પાડે બડી ગયું છે, ત્યારે જ તેને ઉચનારી પાડે એવો એકાગ્રક બી ન જ પાડે ચડાવી દેવાનો અખતરો ખરેખર જોખમકરક નીવ વા મકલ છે આથી વ્યવસ્થાતત્ત્વની સામે બનેક નરી ઉપાધિઓ ઉની થશે, ધણી બધી સમિતિઓ એમાં ખેચાઈ જશે.

● આજે બેઠોની કુવ થાપણુમાંથી સરકાગ્ને ચતા વિગણુની ગકમ ૩. ૪૭૦૦ કરોઃ રૂપિયા બેટલી છે—જે વિગણુના ૭૫ ટકા ચાર છે. હવે, સરકાર હસ્તક કરભાર જતાં સરકાર પોતાની વિગણુ-રકમ વધારતી જશે એ હાથ પણુ મિલકુવ અગ્નિયાને નથી; અને તેનો વ્યય ઉત્પાદક ગીતે જ થશે એમ માનવાને ૧ કંઈ કાગણુ નથી. રાષ્ટ્રીયકગણુની વાત કમ્બી સહેલી છે. એ સુત્ર :પાગું છે. એનું આકર્ષણુ પણ હશે, પગંતુ આપણા દેશમાં આજ સુધીમાં સરકાર હસ્તકના બહુ સ્ત્રેને જે અનુભવ થયો છે, તે તમ્ કલ્પના ઉપેક્ષા સેવવામાં લક્ષ્ય નથી.

કુવ ૫૫ ખોટા સાહસોમાં રૂ. ૩૩૩૩ કરોડનું રોકાણ થયું છે. જંગી મૂડી રોકાણવાળા ૫૫ ઉદ્યોગો-માંથી ૩૦ ખોટનો જ ધંધો કરે છે. ૧૯૬૬-૬૭માં ૩૮ સાહસોએ નફો કર્યો હતો અને ૨૮ સાહસોએ ખોટ ખાધી હતી. નફો ૪૮ કરોડનો થયો હતો તેની સામે ખોટ રૂ. ૮૩ કરોડની થઈ હતી. આમ એક જ વરસે, એકંદરે ૩૫ કરોડની ખાધ આવી હતી !

કોઈ પણ ઉદ્યોગનુ રાષ્ટ્રીયકગણુ કરવા પૂર્વે તેની આર્થિક બાબતો તો ખાસ વિચારવી જોઈએ. વળી, તેની રાષ્ટ્રીય બાબત પણ ધણી મહત્વની છે. રાષ્ટ્ર હસ્તક ઉદ્યોગોનો અર્થ નોકરદારી દગલક ઉદ્યોગો. એનો અર્થ ખાનગી મૂડીવાદને અગ્ને ગુન્નનો મૂડીવાદ—જે કોઈ પણ ખાનગી મૂડીવાદ કરતાં વધુ ભય કરે દોવાનો !

“માગ અગ્નિધાય મુજબ રાષ્ટ્રની દિસા કરતા ખાનગી મલિકીની દિસા જોઈ નુકસાનકારક છે.”

—મીડી

ધૂરી હાથત ગ્દી છે, તે જ સામ્યવાદને આશ્રમે છે. આવી હાથત ગ્દી છે તેનું મુખ્ય કાગળ એ છે કે દેશિયના ખેત્ર અને આદર્શ અમલમાં મુકવા સામે દેશિયના મોવડી મંજૂરમાના મોટા ભાગના આઃ ધરી જિભા ગ્દી જાય છે. એમને દુઃ કરીને, એમને આને સાચા પ્રગતિશીલો, સાચા સમાજવાદીઓ, સાચા ઉદામોના હાથમાં દેશિયની લગામ મૂકવા હું મથું છું. આવી નેતાગીરી જ 'પ્રગતિશીલ' મગ્ગને મદદપ થઈ શકે અને એમ થાય તો ભારતમાં પ્રજાકલ્યાણની દિશામાં ઝડપી પ્રગતિ થાય અને વગ્મોની દત્તાયા અને અજિતતાને કાળે સામ્યવાદને મારે જે અનુકૂળ તકો જોઈ થઈ છે તે નેસ્તનાશ્રૂ થાય. કમ્યુનિસ્ટોના હાથ હેઠા પડે, ... હું આ બધું કરી ગ્દી છું.

— ઈન્દિરાજી આવો દાવો કરો એમ મે કહ્યું ? દલીલને, તેઓ આવો દાવો કરી જ ગ્દ્યા છે, અને પોતાના આ દાવાના અમલમાં તેઓ '૧૪ બેઠોના મંદ્રીગકમ્બુ'નું પગતુ ફરી ફરી સીને વાદ કરાવી ગ્દ્યા છે, તથા બીજા આરાં પગલા જરીને દેશિયના સમાજવાદી ખેતને પાગ પાડવાની, પોતાની દોષ અને દડના પગ ફરી ફરી જલ્લેર કરી ગ્દ્યા છે.

વધુમાં, તેઓ એમ પણ કહી શકે કે 'હું દેશિયમાં યુવા અગિયનની અમલની દત્તી ત્યારે, તથા દેશિયની પ્રમુખ બની ત્યારે, અને કેળામાં કમ્યુનિસ્ટોએ મારે નામવાદનું સામાજ્ય જમાડી દીધું ત્યારે (૧૯૫૭ના આગામાં) તેમને મારી ઉપગ્રી ઉગારી મજાના જનઅગિયનની પાળા ડ્રેજા અને નિમિત્તક હું બની દત્તી - કમ્યુનિસ્ટો મારો એ 'મુનો' કી માત્ર કરી શક્યા નથી... તમે જોગો કે પાંચાઃ અમલમાં પ્રજાને દિશાગ નોગ્મો ખડો કરીને, હું જમાડ અને કેળાની કમ્યુનિસ્ટ સગ્ગાગેવ કેસકે તારી દમિ . ૧૯૭૭ની મૂંજી પૂરે' હું આ બધું દેશિયના કરી સેવા મન

છુ. માગ ગ્રન્થામા વચ્ચે આવનાગઓને હુ બાજુએ હકારી દેવા માગુ છુ. આ માટે ત્રણ તાકીદના પગલા અનિવાર્ય છે :

(૧) મારી સગ્ગરમા મને અનુકૂળ સાથીઓ જ હોય તેની પુનઃચના, (૨) કોંગ્રેસની કારોબારીમા મારી આ યોજનાને પ્રોત્તિ આપે તેવા પ્રકારની બહુમતી, (૩) સમાજવાદમા પૂરી શ્રદ્ધા હોય તેવા દેશના તમામ બજોની એકતા (અવ્યત્ત ઇન્દિરાજીની નેતાગીરી નીચે).

દૂકમા, ઇન્દિરાજી કોંગ્રેસમા રહીને કોંગ્રેસમાના મુખ્ય મોવડીઓને પગબંધ આપીને તમામ સત્તા હાથ ઝગાવી નેમ ધગવે છે. ઇન્દિરાજીહેન 'અનિચ્છાએ' પણ ભાગતના સર્વેસર્વા ડિસ્ટેન્ટ બનવા ઇચ્છી ગયા નથી નુ ? વામનના આ નણે પગલા લોકશાહી રૂપી બલિ ગળતુ નિકલ્ન કાઢનાગ સામિત થાય તો નવાઈ નહિ

ઇન્દિરાજી આ કામગીરી કેવી રીતે પાગ પાડવા માગે છે ? એમની નેમ ગમે તે હોય પણ એમની પદ્ધતિ સામ્યવાદી છે તેઓ લોકોને ઉશ્કેગવાનો સામ્યવાદી કીમિયો અજમાવે છે !

(૧) ઇન્દિરાજીહેને બધી પ્રજા નહિ, સાચી પ્રજા એટલે કે ગરીબો, દયિતોને પોતાની વહારે ધાવા અને પ્રત્યાગાતીઓને ઢેકાણે લાવવા હાકલો કરી છે

(૨) કેવળ નેંગ્રેસમાના ઉદામો જ નહિ, કોંગ્રેસ બહાગના મમાજ વાદીઓ અને બહર પડતા કમ્યુનિસ્ટોનો પણ માથ સદગગ મગી ગદે તેની ગણતરીઓ કરી લીલી છે

(૩) પોતાને અપતી મનાહો વેના માટે ગુરુજન તર્કકે કૃષ્ણમેનન, સુમદા નેશી અને અરુણા અસશ્વરી તથા માનવિયા તો વોંતી એમની ફગ્ગ બજાવતા ગયા છે. નેમની દ્વાગ ડગેપ થી કમ્યુનિસ્ટો સાથેનો સદગગ ગોધવાઈ ગયો છે ઉદામપંથીઓ

સાથે પણ વખત જતાં ગોંડવી ચકાવાની—કમ્યુનિસ્ટ સાથીઓ, ઉપર ભરોશો મૂકી ચકાવ એવી—નિર્ગત તેઓ મેરી રૂના છે.

- (૪) પહિલિના વખતથી પ્રવાનમંડળમાં, અને સરકારી તત્ત્વોમાં ચારીરૂપ મ્યાને અનેક માંડ કમ્યુનિસ્ટો, હમદોં, સદપથીઓ ગોંવાતા આવ્યા છે. હન્દિગણ એ દિશામાં દિંમતપૂર્વક આમળા વધી ગયાં છે. એનું છે 'યુ' ઉદાદગળ અંગાળમાં નવા મવનર તરીકે મવનની નિમાચૂક ગળી ચકાવ ?

શું હન્દિગણ આ બવાનું 'લોનિક' નહિ મમજતાં હોય ?

લક્ષમણુરેખા આગંગાર્થ રહી છે !

હન્દિગણનેની મનની મુદ્દો ગમે તે હોય, પરંતુ લોકશાહીની લક્ષમણુરેખાનું જાન નેમખે ગ્રામી દીધું સામે છે. ગીતાનું હગળ થયું હતું. ગવનુ દિવસોથી આઠા માયાં દગ્નો હતો ને સીતાને સોભાવનો હતો, પણ સીતા લક્ષમણુરેખાની અંદર સવામત હતી ત્યાં મુખી ગવનુ કઈ ન આવ્યું. જેવો તેજે એ રેખા બહાર પણ મુક્યો કે ગવણુ ધમડીને અપહગળુ કડી નહીં શક્યો ! (અવખત, મીતાએ બિલુકે રૂપધારી ગવણુ માટેની દયાથી પ્રેમર્ષને જ હાથ લાગ્યો હતો.)

— હન્દિગણને હાથે લોકશાહીની લક્ષમણુરેખા ખરેખર આગંગાર્થ ગઈ નથી શું ? આ ગી એ લક્ષમણુરેખા :

- (૧) કોઈ એક વર્ગનું કે જૂથનું કે પક્ષનું નહિ, સમસ્ત રાષ્ટ્રીય હિતનું સવર્ધન.
- (૨) લોકશાહી અને મિનસાપ્રદાયિક બધાગળુના પાયા પર જ પ્રગતિ.
- (૩) સમાજવાદ એટલે વર્ગયુદ્ધ નહિ, રાજ્યસત્તા દ્વારા વધુ ને વધુ રાષ્ટ્રીયકરણ (એટલે કે 'ગળ્યીકરણ'—'અમલદારી કરણ' નહિ,

રાજ્ય મરીવાદ નહિ; વર્ગવિગ્રહ નહિ, વર્ગ સમન્વય—વર્ગ-સંવાદની નિગ

— સમાજવાદ એટલે સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના : સૌથી નીચે કચડાયેલાને સર્વપ્રથમ વિકાસની તક — અત્યોદયના પાયા પર સર્વોદય

- (૪) લોકશાહી સમાજવાદ એટલે લોકશાહી વત્તા સમાજવાદ નહિ; પરંતુ લોકશાહી સાધન દ્વારા જ ઉત્તરોત્તર સામાજિક ન્યાયની સિદ્ધિ, અશુદ્ધ માધન દ્વારા જે પ્રાપ્ત થશે તેને ગમે તેટલું શુદ્ધ નામ આપવામાં આવે તોપણ તે અમાનુષી સત્તાતર હશે

શુદ્ધ સાધન દ્વારા જે કર્ષ 'શુદ્ધ' દેખાતું પ્રાપ્ત થશે તે માનવીય અને ટકાઉ નીવડશે તે જ લોકશાહી અને સામાજિક ન્યાય (સમાજવાદ)ની ગજ પૂરી પાડી શકશે જાતી નિ'હા.

દરબા, લોકશાહી દ્વારા જે સિદ્ધ થઈ શકે તે જ સાચી સિદ્ધિ, તેનાથી જ સતોપ

- (૫) ગમે તે પ્રિયતિમા પણ લોકશાહીમાં નિગ નહિ ધગવનાગ પરિણામો પડીયો પણ લેવાનો હવા

કમ્યુનિસ્ટો કે સહપથીઓના ટેકા ઉપર ભારતમાં 'સમાજવાદ' સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ અને મનોગથ ગમે તેટલો મોહક હોય, લક્ષ્યાવનારો હોય, પણ દેશને માટે તેમ જ દિનિગજને પોતાને માટે એ ઘોર પરિણામો લાવનારો નીવડશે એ વાત દિનિગજ સમજી નહિ લે તો તેઓ જાતે સામ્યવાદી ન હોવા છતાં સામ્યવાદના સાધન જન્યા વિના નહિ રહે, એ નિશ્ચિત છે.

૬ : કમ્યુનિસ્ટોનો ઇન્દિરાજીને ટેકો : શા માટે ?

ઈન્દિરાજીને કમ્યુનિસ્ટ નથી જ. આ છતાં, કમ્યુનિસ્ટોએ એમને જે સાથ સદકાર આપ્યો છે તે સૌને વિચારના કરી મૂકે એવો છે. હિપ્પી મત્તાના કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી તો ધત્તા વખતથી એ તકની ગદ્દ દેખીને બેઠી જ દત્તી છે એમસમાની પ્રગતિશીલ પાંખ તેની અદ્દના પ્રત્યાપ્તિઓ મામે કપારે માથુ ઊંચકે ને કપારે એમની વચ્ચે ફૂટ પડે, ને કપારે 'સાચા લોકશાહી અને પ્રગતિશીલ' બાળ તરીકે અમે એમની પાંખે ઊભા ગીએ ને કપારે આ દેશનો દોઢ અમાગ દાથમા શુભી આને...

ઈન્દિરાજીને માગજીભાઈને પાપ્પીયુ પગપાવીને, ૧૪ બેઠાનું મંદીરગળુ કપુ' છે તમ્મત આ કમ્યુનિસ્ટોએ પોતાની બધી શક્તિ એમાં લગાવી દીધી હતી એક બાજુ કામગીરી, હવાનો, મહિયાઓ, કમ-ચારીઓ તથા નિદાવાગાઓ અને જે કોઈને ગાસી સકાયાં એ બધાને ઈન્દિરાજીનેના ઓવાગળા માટે એમને બજને ધકેલ્યા હતાં. એ સો ઈન્દિરાજીનેની 'નવી ઈમેલ' ઊભી કરવા મગી પડ્યા હતા.

બીજી ગાળુ ઈન્દિરાજીને તેમના દેશિસમાના વિરોધીઓના વ્યૂહમા ફસાઈ ન પડે, દુરમનો જોગળુવમ કરી તેમને મૂઝરી ન મારે, આ પણ જોવાની કમ્યુનિસ્ટોએ પોતાની ફગ્ગ વેળી હતી

હિપ્પીથી કમ્યુનિસ્ટો માટે આ મુરકેન ન હતુ. તેમના પોતાના જ સદપથીઓ (ફિનોટ્રાવેચર્મ) કોએસમા વોર્ધી (પન્તિ નેદરુના બતથી) અનેક મદત્વના આને બેઠેલા હતા જ. ઈન્દિરાજીનેના નનકાગમા પણ એ પ્રક્રિયા ધણી સિક્તથી આગળ વધી હતી

— ઇન્દિરાજીના મહામાના દિનેશસિંહ, વી કે આર્ ની ગવ અને નદિની શતપથી પોતાની ફજ બળવવા તૈયાર હોય જ

— ગણપ્રમુખની ચૂટણી વખતે ઇન્દિરાજીને બે પોઝાયુ ત્યારે રમેશ થાપર, મોહન કુમારમગનમ, દિમતસિંહજી અને ખુદ ભૂપેશ ચુપ્તા જેવા કમ્યુનિસ્ટ સસદ આગેવાન મુખ્યા બ્યૂદની ગચનામા પોતાનો ફજો અગત મંત્રીઓની જેમ જ આપવામા પડેવામા હતા.

— જોતજોતામા તો, ઇન્દિરાજીની સગકાગને ‘મોનોપોલી’ મૂકી-વાદીઓ અને ‘સામતશાહી’ની પિટું સગકાગ તરીકે છેવટ લગી લાડનાગ ઉદામ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે પણ આ હરીફાઈમા જ પનાની દીધું હતું. ગણપ્રમુખની ચૂટણી અગે એમણે ઇન્દિરાજીની મુક્ત મતદાનની માગને વધાની લઈને એટની હદે ધમકી આપી દીધી હતી કે જે ગિરિની ચૂટણી નહિ થાય તો આ દેશના અમજીનીઓ ‘જનરલ સ્ટ્રાઈક’ કરીને પ્રત્યાધાતીઓની સામે અને ઇન્દિરાજીની પડખે ઊભા રહી જશે જે કોંગ્રેસના પ્રત્યાધાતી વરિષ્ઠ નેતાઓ ઇન્દિરાજી સામે શિસ્તના પગના લગશે તો એની સામે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી મોઝગે સજશે, એની હાકલ પણ પક્ષના નેતા સુદૈયાએ કરી દીધી હતી.

પાકા નકસલવાદી નહિ, પરંતુ ચીન તરફ દગતા કમ્યુનિસ્ટોના જૂથ તરફથી પ્રગટ થતા ‘નરી કાન્તિ’ના પુરસ્કર્તા ‘ફ ટિયર’ સાપ્તાહિકે (તા ૨૩-૮-૬૯) લખી નાખ્યું હતું કે

“આજે આવેલી પણ મહાન ઐતિહાસિક છે—હવે રાજનીતિ કે અર્થનીતિ એના એ રહી શકે એમ નથી. ગજકારણ, અતે તો સત્તા કબજે કરવાનો બ્યવસાય છે”

સર્વસાધાણુ સામ્યવાદીઓના ચિત્તનો પડખો મેઈનસ્ટ્રીમ (૨૩-૮-૬૯)ના અગ્રનેખમા પડ્યો હતો તેનું શીર્ષક જ હતું ‘સચુક્ત રાષ્ટ્રીય મોઝગ્યા માટે તૈયારી કરો’ તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે—

ભારતનો ઇતિહાસ ઠરવટ બદલી રહ્યો છે. આ કંઈ બ્યક્તિઓનો સંઘર્ષ નથી, આ 'તો ઐતિહાસિક પરિબળોનો સંઘર્ષ' છે. પ્રજા તેની આંતરિક તાકાતથી સજાગ બની છે. શ્રીમતી ગાંધી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મહત્તરની રીતે પ્રગતિશીલ બળોનો ધોધ વહેવડાવવામાં સાધન બન્યાં છે. . . .

પ્રગતિશીલ બળો સામે નિંદગીની અપૂર્વ તક આવી જિભી છે. સ્થાપિત હિંતો અને તેમના ખાંધિયાઓના હાથમાંથી પહેલ (અલિક્રમ) છીનવી લઈ, સૌ પ્રગતિશીલ બળોએ હેતુપૂર્વક, સ્પષ્ટ કાર્યક્રમના આધાર પર, એકઠાં થવું પડશે. દાયકાઓથી જે શાંતિમય સામાજિક આર્થિક ક્રાન્તિ પાકી રહી છે, તેનો હવે આરંભ કરી દેવાનો રહે છે. તે માટે કોંગ્રેસના પ્રગતિશીલો બહારના ઉદામો સાથે ખલેખલો મિલાવીને આગળ વધતાં સંકેત કળાવી દે તે રીતે કમ્યુનિસ્ટોએ વર્તવું રહે છે. આ માટે, ખાસ તો જેડ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષોએ એમના આંતરિક ઝઘડા ફેંકી દઈને આગળ આવવું જોઈશે. ખિવકુલ વિલંબ વિના ઉદામ પરિવર્તન લાવવા લાગી જવું જોઈશે. . . . આ માટે સમસ્ત દેશમાં જન આંદોલન જગાવી દઈને જનતા તેના સાચા વિરાટ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય તેવું કરવું રહે છે.

આમ, દેશના કમ્યુનિસ્ટો માટે જિંદગીની અપૂર્વ તક આવી ગયાની પ્રતીતિ ચતા તેઓ ગેલમાં આવી જાય તેમા નવાઈ શી ?

આ ઉપરાંત, ગણિયાના અખબારો ‘ઇન્ડિયા’, ‘પ્રાવદા’ તથા ‘આ ઝોઝો’એ ઇન્દિરાજીનેના ગળકાગણને વધાવી લઈને સમયસરની દોગવણી આપી છે. તેમા કોણ પ્રત્યાપાતી છે, કોણ પ્રગતિશીલ છે એની યાદીઓ આપી છે. કમ્યુનિસ્ટોએ એક ધર્મને કેવો ભાગ ભજવેો જોઈએ તે પણ સૂચવ્યું છે.

— ત્યાના સવાદલાતાએ ખજાણપૂર્વક જાહેર કર્યું છે કે ગણિયામા પહેલી જ વાર આટઆટલા પાના ભરીને ભાગત અંગેના લખાણો છાપવાનું ધર્મ ગ્યું છે. આ નોંધ ધણી સચ્ચ છે.

કમ્યુનિસ્ટો ઇન્દિરાજીને આવો અપૂર્વ માથ સહકાર આપીને ખરેખર શુ સાધવા માગે છે ? ઇન્દિરાજી કમ્યુનિસ્ટ નથી એ કઈ કમ્યુનિસ્ટોથી જાની વાત નથી. એમની દ્વાગ, એમને ગમે, જો આ દેશના ગરીબોનો ઉદ્ધાર થવાનો હશે તો તેઓ જ યાવચ્ચંદ્રિવાકરો ગળપાટ ભોગવશે, એથી કમ્યુનિસ્ટોનુ શુ ગધાવાનુ છે ? શુ ઇન્દિરાજીના ચમત્કારમા કમ્યુનિસ્ટોની એવી કાયાપલટ ધર્મગર્ભ છે કે તેઓ પોતાના ગળપાટની લાવસાનો સન્યાસ લઈને બીજાને હાથે આ ધગતી પર ગ્વર્ગ જીતરતુ જોવા જોટલા સાપ્તિક સાંકુ બની ગયા ?

કમ્યુનિસ્ટો પણ આવો દાવો તો નહિ કરે. એમનો તો ઇન્દિરા જીને કમ્યુનિસ્ટ સત્તાના હાથા તરીકે ખપમા આવવાના હોય તો ને તેટલો જ ઉમંગકો છે, તેની જ હોશ છે. . . .

‘મેઈનસ્ટ્રીમ’ (તા. ૨૩-૮-૬૯)ના તત્ત્વીયખમા આનો ઇશારો અપાઈ જ ચૂક્યો છે. “ઇન્દિરાજીને જો એમણે અપનાવેલા ગમે આગળ વધવામા ખચકાશે તો દેશના પ્રગતિશીલ બંધો જ તેમને ફેટી ઈર્ષને આગળ વધશે. . . .”

અવગત, ડગિપ થી ‘ન્યુ એન’ સાપ્તાહિકે (૩૧-૮-’૬૯) એવી આશા પ્રકટ કરી છે કે અમે ૧૯૬૩થી જે ધાળા મેવતા હતા તે હવે સાચી પડી ગી છે. હવે કોંગ્રેસની અદની બે શાખાઓ વચ્ચેનો સ્વર્ણ અભાષ્ય છે. હવે કોંગ્રેસે બાલ એકતા ટકાવી ગાખી હોય પરંતુ અદની પ્રતિષ્ઠા અને સોકશાલી બને આજની કોંગ્રેસનો અત લાવીને જ જ પરી ગાજીય કુવીકગલુનો પથ હવે અષ્ટ બની ગયો છે કેમ કે બન્નેની વચ્ચેનો બે કેવળ રીતિનીતિ (ટિકિટ્સ) પૂરો નથી, ગાજીય છે. મૂળભૂત ગ્રેડેનો છે આ પ્રક્રિયા જ દેશની અદની તમામ સોકશાલી બનેને ગાજીય મોગ્યા મુધી દોરી જશે. જેમા કમ્યુનિસ્મની નેતાગીરી અનિવાર્ય હોવાની . .

જોકે ઉદામ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઇન્દિરાજીના પગનામા આવા કથા મળી લક્ષણો જોતી નથી ‘પીપલ્સ ડેમોક્રસી’ (તા ૩૧-૮-’૬૯) ના અગ્રનેખમા તેમની માન્યતા અષ્ટપણે જેવા મલે છે તેમના મતે

કોંગ્રેસના આતરિક વર્ગીય માગખામા કથો ફેર પડ્યો નથી. સિન્ડિકેટ અને હન્ડિકેટ—બન્ને જૂથ મૂળભૂત રીતે ‘મોનોપોલી’ મૂડી વાદ્તું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે—એક ‘મોનોપોલિસ્ટ’ છે ને બીજું ‘એન્ટિમોનોપોલિસ્ટ’ છે એવું નથી પહેલું જૂથ અતિમ પ્રકારના પ્રત્યાધાતીઓનું છે એટલે તેઓ આ દેશના દગાખોગ પક્ષો—સ્વતત્ર પક્ષ અને જનસધની સાથે કાવતરું કરીને પોતાની સત્તા ટકાવી ગાખવા મથે છે, ત્યારે બીજું જૂથ ‘નવા’ કાર્યક્રમની ગાજીય કરે છે, અગપ્લ વચ્ચેનો આધે જાય છે, પરંતુ વગી પાછા, પેના પૂરેપૂરું દગાખોગ જૂથ સાથે ‘એકતા’ પલ્લુ કરી લે છે! બાલ પગિચિતિ નેતા, ખરેખર ‘કુવીકગલુ’ની તક આવી ગઈ છે ત્યારે આ બીજું જૂથ પાણીમા બેમી જાય છે આ એનો અક્ષમ્ય મુનો છે વગી, પોતાના હાયમાથી કોંગ્રેસની વગામ છટકી ન જાય તે માટે જગજવનગમ અને કમ્યુનિસ્ટ દ્વારા અગપ્લો તથા મુચ્ચિમોને તે પોતાની સાથે ધસડે છે....

—આ રીતે તે કોંગ્રેસની ગુમાવેલી પ્રતિજ્ઞા પાછી મેળવવા અને પોતાની સત્તા અકબચ ગખીને ૧૯૭૭મા વિજયી નીવડવાની ગમત મે છે....

આમ લખી નાખ્યા પછી, આ ઉદામ કચ્છનિરૂપણ પત્ર ઉમેરે છે કે આનો અર્થ એ નથી કે અમે આ ગમતમાં તટસ્થ બેસી રહેવાના છીએ. બિનકુલ જ નહિ. કદા પ્રલાપાલીઓનો વિજય ન થાય, એમને અમળા નિર્મળ કડી સકાય, તે માટે અમે એમના દરિફાને બધી જ મદદ કરતા રહ્યા છીએ અને કરવાના છીએ. આમ છતાં, આ દરિફાને અમે મદાન પ્રગતિશીલો અને લોકશાહીના ધુરધરો ગણીને છેતરાવા માગતા નથી, પ્રગતને છેતરીને તેઓ પોતાની સત્તા જમાવી ખેમે એ રીતે ઉત્તેજન પણ આપવા માગતા નથી.

ત્યારે ‘દટિય’ (તા ૩૦-૮-૧૯૮૬) જુદી રીતે નિરૂપણ કરે છે. તેનો મત એવો છે કે, કોંગ્રેસની સગમામણીએ દલિદગણ “ઓહ અનિષ્ટ” (લેસર હવિય) છે અમુક મુદ્દાઓ ઉપર તેમનો સદકાર કરવો યોગ્ય છે, લાભચલાકે ટેકો આપવો જરૂરી છે. પરંતુ ઓગસ્ટમા જે બન્યું તે “ઓગસ્ટ ક્રાન્તિ” નથી જ. ખોટા ભ્રમમાં ગહેડું ન ભેઈએ

આ પછી તે ઉમેરે છે કે—

દલિદગણહેન હવે આગળ વધતા ખચકાય છે. ‘રાજાઓના સાલિયાણાની નાખૂરી’ અંગે તેમણે ખાનગીમાં ૧૯૭૭ મુધીમાં કશું ફગાડું ન કરવાનું વચન આપ્યાનું જણાય છે. મોટા મડીલાદીઓના દગાણનું આ પગિણામ છે વળી. કોંગ્રેસના જે ‘એકતા’ સાધવામાં આવી, તે પણ મોટા મડીલાના દગાણનું પગિણામ છે અને ૧૯૭૭મા વિજય મેળવવા માટે મુઝિલ્મો અને દલિદોનાને જીતવા કોમી અપીલનો પણ ઉપયોગ થઈ ગયો છે.

દૂકમા, એકે જૂથ આપિત દિત-વિગેની નથી આથી કીને કેન્દ્રમા બગાળ અને કેગના જેવી સયુક્ત મોગ્યા મગકાગુ અર્ધું સેવવાની જૂન ન કીની જોઈએ એવી મનાઈ આપીને ‘મનાઈ’ તથા ‘ઉદામ’ બન્ને કમ્યુનિઝ્ટ પક્ષેને ચાદ આપે છે કે “લામી અને શ્રમ ભરી આઝી લોડ-વળો વિના દૂકા ગતે ‘અયુક્ત સગકા’ની લાનય જોખમમ છે”

આ પત્રના મતે છેલા દોઢ મહિનામા બન્ને કમ્યુનિઝ્ટ પક્ષોએ ઘેના બનીને દન્દિગણને વહાના ધવાની જે અધીરાઈ દાખરી છે તે અસ્થાને હતી ગગજ દન્દિગમહેનને છે એ ગળે બુનાય. મિનશગી ટેકા અપાય જ નહિ

દન્દિગણ વિશે લખતા તે જણાવે છે દન્દિગણને કાર્ષ બામતમા—ખાસ કરીને આર્થિક મુદ્દાઓ અગે કરી બૌદ્ધિ નિગ નથી અનમત વ્યવહારમા તેઓ બહુ કુશળ છે અને આનાક પણ છે પરંતુ ઉદામ દેખાવ અને વચનથી ષ્ઠુ સિદ્ધ થનું નથી

*

આમ, કમ્યુનિઝ્ટોની નીતિ ખુલી પડે છે પહેલા મોઝેમમા જુ પાડવાની નીતિ અખત્યાગ કરી તે કામચા ન નીવડી ત્યારે દન્દિગણ ઉપર ‘માણ નાવી શકાર તેડનુ લાવીને તેમને દમાવવાનું ધોગણ અખત્યાગ કર્યું છે—પણ તે “નક્કી ધોગણે અને શગોએ”

એમનુ આ ધોગણ એકને પોતાના ‘નોકશાદી’ ઉદામ મોગ્યામા જે કાર્યક્રમો ગજૂ ચતા રહ્યા છે તે વા તેનુ જ ધોગણ તેમા એક એ પણ ખરુ કે દક્ષિણ વિયેનનામમાની વિરેતકોગી કમ્યુનિઝ્ટ સગકાને તથા પૂર્વ જર્મનીની મગકાગે માન્યતા આપરી !

દૂકમા દન્દિગણહેનને કમ્યુનિઝ્ટોનો અપદ પડકાર છે ‘કા તો

આગે બેઠો, વા પ્રત્યાઘાતીઓ આગળ મૂની પડીને પ્રગ્નનો ગામ વહેરી લો . . . ને ખતમ થાઓ . . .”

દૂંકમા, ઉદામો અને કમ્યુનિસ્ટો કહે છે કે અમાગ આય મિના કમ્યુ જ બનવાનું નથી ! કમ્યુનિસ્ટોની વાત અપટ છે. ધનિદરાજ ગો જવામ વાળે છે ?

૭ : ધનિદરાજ અતો બ્રહ્મ : તતો બ્રહ્મ !

ધનિદરાજનેનો કમ્યુનિસ્ટોને રો જવામ છે ? કમ્યુ એમને કશો ચોક્કમ જવાબ આપવાની જરૂર જ નહિ હોય એ તો પોતાની ધૂનમા છે . . . ભારે ઉતાવળમા છે . ૨૨-૨૨ વગમના ફૂવડ ગત્યગતમાથી તમ આનીને જાણે કે, તેમને ગતોગત કાન્તિ જગવી છે. હા, ‘ગતોગત કાન્તિ’નો હલમ કમ્યુનિસ્ટો પામે છે, તેમણે એ અનેક દેશોમા અજમાવેલો અને નીવડેલો સામિત થયો ૭ પરંતુ ધનિદરાજને કમ્યુનિસ્ટ છે નહિ અને થવા માગતા પણ નથી !

દૂંકો હિસાબ

એમણે તો દૂંકો હિસાબ માણો લાગે છે. ગણપ્રમુખ ગિરિ, ઉપગણપ્રમુખ પાટલ તથા લોકસભાના અધ્યક્ષ તરીકે ધિયોન ત્રણે આની ૩૫ ગ્રથાને પોતાના માણસોને તેમણે ખેસાડી દીધા છે. આમ મગ્ગર (સત્તા)ની પાખ ઉપર પોતે સવાર ચર્ધ ચૂક્યા છે, દવે, કોંગ્રેસ (સમ્યા)ની પાખ ઉપર સવાર ચર્ધ જવાની તેમની મુરાદ પણ હીક હીક પ્રમાણમા સફળ ચર્ધ રહી છે અમદાવાદ જેવા પ્રત્યાઘાતી નગરમા નહિ, દિલ્હી જેવી ઉદામ પાટનગરીમા કોંગ્રેસની

મહાસમિતિની એક મળે એટલી જ વાર છે. કોંગ્રેસની અંદર સિનિડે અને મોગરજીભાઈ સામે ખામો અસતોષ ધૂષવાઈ ગયો છે, હવે એને બગાડ આતંગવાનો મવાવ છે. ગળકાંદણી દાવપેચની બાબતમ હન્દિગજને પોતાની તાકાત વિશે પૂરો આત્મવિશ્વાસ છે આજ પૂર્વે મધ્યના સગભગ દરેક તબક્કે તેમજે વર્ગિ નેતાગીરીને છક્ક ખવડાવી છે, અનગ પાડી દીધી છે, અથવા અફોઅફ વિરોધ જગાડીને મૂગી લાચાર તો બનાવી દીધી છે જ. . . . મહાસમિતિમાં પણ આ વ્યૂહ મક્કા રીતે પાગ પાડવાનું એમને અશક્ય નહિ લાગતું હોય ત્યાર બાદ એ છે ત્રીજો કોડો કોંગ્રેસના ખુલ્લા અધિવેશનો !

એકજે એવું બનતું હોય છે કે જેમ નીચેના અંતરે જાઓ તેમ ઉદામ સૂત્રો દ્વારા લાગણીઓ ઉરકેનાગઓને વધુ તક આપણી હોય છે. તેમની વધુ વાહ વાહ થતી હોય છે. આમ, ખુલ્લા અધિવેશન ઝપી નીચા કોમમાં પણ હન્દિગજનો એકો પાગ પડે એ બનવા જેમ છે પણ પછી મુ' એક વાર મત ટૂંતી લીધા પછી મુ' જે કાન્તિ કરવાની જે તેનું મુ' આ પછીના સવાય ઘણો મહત્વનો છે. આ દેશમાં લોકશાહી છે અને હન્દિગમદેન લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા દેશના કુખર્દ દુર કરવા મથતાં મંદુરે ત્યાં સગી આ 'પછી' આડીને ઊભો જ રહેવાનો છે. સવાય પાયાની વાસ્તવિકતાનો છે.

આ માટે મૌથી પ્રથમ કોંગ્રેસના મુળિયાં ફેલાં છે અને ક્યાં છે એનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. જ્યેષ્ઠરાજજ જેવા પણ એમ માને કે કે કોંગ્રેસમાં દેન્દ્ર કક્ષાએ અને ગન્ધા કક્ષાએ અધાપિત દિનેાની જેટલી પકડ છે એનાથી અનેક ગણી અધાપિત દિનેાની પણ નિશ્ચય અને તાતુકા અંતરે તથા આમપચાવેના અંતરે જે તા મળે. ગાળીય ભાવના અને આદર્શોની મજબૂતા નાટુલા નેતાગીરીના અંતરે જેટલી ટકી રહી છે એટલી પણ ગતવ્યતાએ નહિ અને જેમ નીચે જઈએ તેમ તેનાથીયે ઓછી, એવું જોવા પડે તો અવાઈ નહિ.

માયી વાત તો એ છે કે મોટા ભાગની ગ્રામપચાયતો ત્યાંના રયાનિઃ આપિત હિતો (ધનિક ખેડૂનો, વેપારીઓ તથા મિનમામા બિરકે તરવો)ની પકડમાં પડેલી છે અને ગ્રામજીવન એ એવું કે—

- દેશનુ બધાજી પ્રગતિરીત હોવા છતાં અને કામગીરીનો પણ ધણે અંગે પ્રગતિને પોષક હોવા છતાં તેનો અમન કરામા જ મુન્નીમતો પેદા થતી ગઈ છે. આ દેશનો મોટી મોટા અવાજ બધાજી બદલનાનો નથી, નવા કામગીરી કરનાનો નથી, નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર કરી દેવાનો પણ નથી નોડગાલોને # કમનના અધિકારોથી સજ્જ કરી દેવાથી પણ કનુ ઉકેલાયતુ નથી સનાન ને કાનનો દુપાત છે તેના ન્યાયી અમનનો કે તેના કસ્ટ અને મુક્ત પાનનનો છે દેશિમ પોતે જ જેના પાયા પર બની છે તે છેક ઉપરથી માડી નીચે સુધીના તમામ સ્તરના આપિત હિતોને વશ કરવાનો છે અને સરકારી સત્તાતરમા બનીને મેકેવા નોડગાલોને જે કરવાનો છે

પરંતુ, લોકશાહીમા આ કામ લોકશાહી રીતે હન્દિગાનકેન કે પછી સત્તા પર આવનારા કોઈ પણ લોકશાહી પક્ષે પાર પાડાતુ ગહે છે એ ગમે બુવાય

*

લોકશાહી રીતે આ કામ પાર પાડતુ એનો અર્થ સમજવો ગઈ એનો અર્થ એ નહિ કે દલિત, શોષિત આદિવાસીઓ, ખેત મજૂરો તથા ૨૦ ખેડૂતોને ગામના બીજા મધ્યમ અને મુખી સ્થિતિના લોકો સામે ઉરકેરવા એનો સાચો અર્થ એ કે, એક બાજુ દલિત શોષિત પ્રજાને એની સ્થિતિથી બગાડત કરીને સગકિત કરીને, એમનો પ્રભાવ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ઉપર પૂરતા પ્રમાણમા પાડવો ખોટા સિદ્ધાંત ખ ખેરાઈ જાય અને સાચાનુ ચનાજી અને એની ભૂમિકા તેચા કરી બીજી બાજુ અધાપિત હિતોને દેવન પોતાના

અગત્યના વ્યવસ્થાની ભૂમિકા પગથી 'વધુ વિશાળ' હિતની કક્ષાએ લઈ જવા. સામાજિક ન્યાયની આબોહવા તૈયાર કરીને તેમને વધુ વિશાળ હિત (જેમા તેમના હિતની રક્ષા પણ રહેતી છે) સુધી પહોંચાડવા — ધકેલવા.

અલબત્ત, આ કામ ધણુ અવરુ છે, પરંતુ એક મૂળ વાત પર આપણે મુગ્ધતા રહેવું જોઈએ કે જે બધાગણ ધણુ છે એ કોઈએ બળબળાવી લાદેવું નથી એટલું જ નહિ એમા લોકોના વ્યાપક હિતોનો અદ્ય પડનો ઊછો છે.

જે લોકશાહી રીતે, લગભગ સર્વાનુમતે ન્યાયયુક્ત બધાગણ ધણવાનું શક્ય બન્યું તો, હવે, બહુમતીથી એનું પાલન જાવવાનું અશક્ય ન બનવાનું જોઈએ.

શોષિત આમજનતા જ બહુમતી ધરાવે છે. એ જાત્રત થાય તો આજના બધાગણમા અને પ્રક્રિયામા એવું કશું નથી કે અધાપિત હિતો ઉપર અકુશ જ ન મૂકી શકાય.

બધેકે આજ સુધીના સુધાગનો ઇતિહાસ એ જ વાત પુગવા કરે છે કે જનજનમિતિ દ્વારા સિદ્ધિ હાસલ થઈ શકે છે, થઈ છે. આપણો હેતુ એવ વર્ગને દેનાની દઈ, લગી લઈ બીજાને એને આને બેસાડવાનો ન હોય તો વ્યાપક સામાજિક ન્યાયની આપના શક્ય છે.

એક બાળુ વિશાળ જનજનસમાજ પોતાનું હિત સમજતે જ નહિ એમ માની લેવું અથવા બીજી બાળુ અધાપિત હિતો મચક આપતે જ નહિ એમ માની લેવું એ તો લોકશાહીના અતગતત્વનો જ ઇન્કાર કરવા બગમ છે. આવી અથહાના પાયા ઉપર તો સામ્યવાદી વર્ગવિગ્રહી સરમુખનાગશાહીની ઇમારત બની થયેલી છે.

હા, આ પ્રક્રિયા વ્યાપક લોકજનમિતિ અને લોકશિક્ષણની છે.

ગામના નીચનાથી ઉપવા તમામ મ્તાગના સૌ 'પોક' છે અને સૌ 'મનુષ્યો' છે સૌના જુદા અને અતગતમાને દંદોળવાના છે. (ધન્વિગણ પોતાની સત્તા પૂરતા નાતગતમાની વાત કરે છે ને મુક્ત મતદાન માટે એને દંદોળે છે એથી આ જિનગી વાત છે) અને આ અશક્ય નથી તેની પ્રતીતિ ગાધીજીએ મલિકચિત્ત કરાવી છે આજેય લોન્શક્તિના નેર પર આખા અમાજની ન્યાયયુક્ત પુનર્ગચના કરાવું કાર્ય વિનોના કરી ગયા છે

- ધન્વિગમહેનના હાથમા તો મળ્યની મત્તા પણ છે ને તેઓ લોન્શક્તિની નિગથી લોન્શક્તિ જમત કરવાના લોન્શક્તિ કાર્યક્રમને પોતાના દષ્ટાત દાગ વેગ આપે તો ગણિ અને ગુણુ જન્ને દષ્ટિએ કદી નહિ સધાયેન મામાજિન્શ ન્યાય આ ધગતી પર જીતયા વિના નહિ ગહે

શુ ધન્વિગણ માટે આ અશક્ય છે ? શાથી ?

કાર્ય ધન્વિગમહેનના ઉડેમા અને ગ્રભાવમા આ નથી ? તેમજો 'પોક' (પીપના)ને નામે જુમગણ મચારી મૂકી છે તે 'પોક'ની સાથે આતરિન્શ આત્મીયતા સાધનાનુ તેમના હાડમા જ નથી ? શ્રીમતી સુચેતા કુપાનાની જણાવે છે તેમ ધન્વિગણ પગ્દેશ જાય છે ત્યાર તેમની સાથે 'હૅર ફેસ' (નાગ ઓળી આપનાગ વાગદ)ને સાથે નઈ જાય છે ! એમનો અમીરી હાડ અને એમની દોનતઆભૂણોની દુનિરા એમને લોકોથી દૂર ગમે છે ? વધુમા, એમનો અમીરી રુઆમ અને સ્વભાવ એમને એમના સાથીઓથી અગળા ગમે છે ?

આ ઉપગત, ખાસ તો, ધન્વિગમહેન એમ પણ માનતા હશે કે, લોકજાગૃતિવાળો, અશક્ય પગિણમવાળો વ્યર્થ કાર્યક્રમ અપનાવવાથી મો વરમેય કશુ નહિ વળે અને એમને તો ખરાખરીની ઉતાવળ છે, સમયનો તકદો છે, સત્તા અને સગ્થા જન્ને પાખ ઉપગ તકાન સવારી કરીને બેકોના ગણીયકગણ જેવા બેપાય પ્રભાવક

‘મનોરૈશાનિક પગના ભરીને પ્રજ્વલેતી લેવાનું તેઓ તાડે છે લોકશાહીનો મૂળભૂત તર્ક એમો અનુગમ નહિ હોય !

ખેડ જો લોકશિદ્ધિથી દ્વાર પોકરશક્તિ વેલ કરવાનું એમો માટે અશક્ય હોય તો પછી તત્કાલ કયા પગના લેવાની તેમની નેમ છે ? દન્વિરાજને એક પછી એ ‘ નવા પગનાની ચીમળી તો આપે છે પરંતુ બેકોનું રાષ્ટ્રોદયકળું ક્યાં પછી ફરી ફરીને વાતાવરણ ઝોળવા છતાં શાથી તેઓ કોર્ટ પાયાનું પ્રાન્તિકારી વગર લઈ શકતા નથી ? સુ વાત એમ છે કે જે મેંએસના મય દ્વારા તેઓ જિયા ચાયા છે એ બવાના હિતોનો વિચાર કર્યા વિના એમનો છૂટકો નથી ? ધનિકો અને ઉદ્યોગપતિઓથી છેડેની કાપી નાખવાની એમની હિંમત નથી ? હજી એમની આર્થિક સહાયની જરૂર છે ! અગે શહેરના ઉપના મધ્યમ વર્ગ અને આમસ્તિતાગતા ધનિક ખેડૂતા તથા વેપારીઓની વિરુદ્ધ જનામા તેગો ખચકાડે એમના મનો અને એમની લાગવગની એમને ગજબ છે ! કદાચ આવા જ કારણો તેઓ પ્રામસ્તિતાગતા આનંદ અનુસાર આનંદકેરો નાખતા ખચકાડે છે ! તેમની ધમ્મજ તો શહેરી આનંદની ટોચમધી કરી દેવાની છે અને ત્રણ વગસધી જેની ભાગે ભુમગણ કરી ગયા છે તે ગળવીઓના સાચિપાણી ખતમ કરવા તેઓ દબ્બે છે પરંતુ ‘સારિયાગા અગે ખામોરી પકવાની ચનાખી મનાદ આપી ગયાં છે ! બી. ૧૧૬, દેશના આગેવાન ઉદ્યોગપતિઓને મોનારી સમાજવાદની ધાગે ભુગી બનાવી ગયા છે ! વાત અપટ છે પોતાના જ કોળ પૂદમા પોતે ગૂચવાતાં જ દન્વિરાજને મમાજવાદ અને ગરીબોને નામે વાતાવરણ ગરમ કરી દીધું છે, ઉપાગિયા સળગાવી દીધાં છે પરંતુ અમન કરવા જતા તેઓ ખચકાય છે

પોતાની મુનમકી અનુસાર પાનમેન્ડ પામે મનમાન્યા કાનનો પસાર કરાવી દેવાનો સ્વનો સદબોધ નથી ભાગતની પાનમેન્ડ જનમત

છે. ઓર્ડિનન્સના જોરે એક પછી એક દુકમો બહાર પાડવા જતા જલ્લો લડકો થવાનો ભય છે. એમના ઓર્ડિનન્સને મુખિમ કોર્ટમાં પડાગવામાં આવતા હાય હેઠા પડવાનીય બીતિ છે. અને આ બધું ૧૯૭૦-૭૧ પહેલા પાગ પડે તો જ ૧૯૭૨માં એકઠી ગનત્યસત્તાની તક નિશ્ચિત થાય. ઈન્દિરાજીને ખરેખરી મુશ્કેલીમાં છે.

આમ જ હોય તો પછી કગવાનું એક જ કામ ગહે છે, એક જ ઉપાય ગહે છે દેશિયમાથી પ્રત્યાવાનીઓને તગેડી મૂકવા (દેશિસ તોડી નાખવી), પાર્લમેન્ટમાંના વિરોધ જૂથો પક્ષોના પડકારને ઊભો થતો જ રાફી દેવા, પાર્લમેન્ટ જ પ્રિયેરી નાખવી, સત્તામાં જતમી બેઠેલા નોકરશાહોને ઠેંગણે પાડી દઈ પોતાના વિશ્વાસુઓને જ તે સ્થાને બેમાડી દેવા, દરેક માખતમાં 'નાને મોઢે મોગી વાત' કરીને જિહાપોહ ઊભો કરનાર અખમાગપત્રોના અને વિચારપત્રોના મોઢા સીવી લેવા. અતે, જરૂર પડતા, મુખિમ કોર્ટને પણ મૂગી બનાવી દઈને એકઠી ચાવચ્ચ રાજપાટ બોગવવું !

આનું જ નામ સામ્યવાદી અતિમ રીતગમમ કદાચ, ઈન્દિરા બહેનને આવું ઉઠીનું નામ લેવામાં શરૂ લાગતી હશે તો તેઓ ખુશીથી આની ગમમ માથે પોતાનું નામ જોડી શકે. પરંતુ, અતે તો, એ મર્વસત્તાવાદી સમુખત્યારશાહી જ હશે.

ઈન્દિરાજીનેનું આ અતિમ મ્વખ દોષ તોપણ મહેવાઈથી તે ફોળે એનું ઓછું જ છે. અનેક પરિગળો— દેશિસ, કમ્યુનિઝ્મ અને પક્ષો, તથા મર્વસાધાગણુ પ્રામાણિક અને જાગ્રત નાગરિકો ઉપગંત, લશ્કર પણ આવે વખતે એની ગમત ગમ્યા વિના ઓછું જ બેગી ગહેવાનું છે ?

હા, ઈન્દિરાજીને વરકગેનોય સાથ લઈ શકે તો જુદી વાત છે. પણ પછી લોકશાહીનું ઓઢું ખતમ થઈ જશે.... બનવા નેગ છે

કે દલ્લિગજના ઉદ્ધામ સૂત્રો અને વગદેપની ઉરકેણીનું પરિણામ એવું આવશે જે દલ્લિગમહેનને માટેય આવાતરૂપ નીરુપે

*

દલ્લિગજ જે જૂને છે તે મુદ્દાની વાત એ છે કે, સમાજવાદ અથવા સામાજિક ન્યાયની સ્થાપનાનું મર્થ દલ્લિગજ વિચારે છે એનું (યોગિક સૂત્રો થોડીક ઉરકેણી, ઝાઝી ગલગમત અને ઝાઝા ઉત્પાદથી પતી જાય એવું) મહત્ત્વ નથી 'દૃષ્ટ દકા દોકો પોતાની પાછળ છે એવું કહેવાથી ઠરા સિદ્ધ થતું નથી એવું જ હોત તો ભાગતના કમ્યુનિસ્ટો ઘ્યાગના નિગત કરી બેસી ગયા હોત

દલ્લિગજ પોતાના મનને એટલો જ સવાન પૂછે કે ચૂદણીમા વિનન મેઝનીને બગાડ કેળમા સત્તામ્યાને મિગલ્યા પછીય કમ્યુનિસ્ટો સમાજવાદ અને સામાજિક ન્યાયની જામતમા કેમ કથુ જ્ઞા તરારી વાર્ય કરી શક્યા નથી ? તેમનો સમુક્ત મોગ્યો બનુમતીમા હોના છતા શાથી ખેતમજૂરને પૂગની રોગ્ય અપારી દેતા નથી ? શાથી મગીમ ખેડુતો માટે મહેસૂનમાફીય જનહેર કગતા નથી ? મજૂરો અને શિકરકોને મામ્યા પગારો આપતા નથી ? બીજી જાજ શાથી ધનિક ખડુતો ઉપગ આનકવેગે નાખવાની ખુમેશ ઉપાતા નથી ? કાગામજગિયાઓને જેગ કગીને ભાવવવારો રોકી શકતા નથી ? અરે, સોથી પ્રથમ જે કગ્ગાનુ છે તે ઉત્પાદન વધાગવાનુય કરી શકતા નથી ?

આમાથી અનેક જાતો ગત્યના અધિકગતી હોના છતા કમ્યુનિસ્ટો મગાગમા ને કેગગમા કરી શકતા નથી એમને હજી મિરિધ વગો-જૂથોના મતગગેનો વિચાર કગે પડે છે વગરિમગ્ગના અટગ ઉસ્તાદાનય વગમઝ સાધવો પડ છ !

અનમત પોતાની આ કમખેરીઓ છુપાવવા માટે તેઓ હમેશા

કેન્દ્રને દોષિત ગણાવે છે અને કેન્દ્રના હકો ખતમ કરીને તેને નબળી પાડવા તાકે છે કમ્યુનિઝ્ટોને તો બહાનુય છે, ત્યાં ઇન્દિરાજી પાસે તો કેન્દ્રની સત્તા છે, છતાં મુધારા માટે ધમી જતા કેમ ખચકાય છે? વળી કમ્યુનિઝ્ટો તો, અતે, 'બધાગણુ જ મૂડીનાદી છે માટે મૂળમૂલ સુધાગ અને ક્રાંતિ રાજ્ય જ નથી' એમ કહીને બધાગણુને જ તોળનાનો ઉપાય પણ સૂચની ગણા છે (ઇન્દિરાજી એમના વર્તન દ્વારા આનું જ સૂચની રહ્યા છે, એમ કમ્યુનિઝ્ટ નેતા બી. ડી. ગણુદિવે કહે છે અવગત, ઇન્દિરાજીને એ નહિ જ મીઝારે)

- અતે આ બધું એ વાત સૂચવે છે કે લોકશાહી બધારણુની અંદર ગહીને કામ કરનારા માટે ક્રાંતિ-સમાજવાદ-સામાજિક ન્યાય ખરેખર લોહના ચણા આવવા બગળર છે ગળયમૂડીવાદી સમાજવાદની વાત વાગોળવાને બદને સામાજિક ન્યાયમાં માનનારા સાથીઓને અને આખા દેશને (કોઈ એવ વર્ગને નહિ) સાથે લઈને આગળ વધવાનું ગહે છે દરેક પગનું ગમે વેટનું ધીમું હોય છતાં સામાજિક ન્યાયની દિશામાં છે એની લોકશાહી હોવાય તથી ખાતરી કરીને મજિલ મપનાની છે મેરાગણુલાર્ડ નિજલિગપ્પા કામગજ જેવા અનુભવી અને લોકશાહી માટે સમાજિક ન્યાયની દિશામાં કઈ ને કઈ કરી છૂટના મથતા નેતાઓને બિનતા સાથે લેવાની ગળ હોની જોઈએ

૬

આ બધું અશક્ય લાગતું હોય ને વિનબ અમલ લાગતો હોય તો પડી એક જ વિકલ્પ છે લોકશાહી બધારણુને જ ફગારી દેવાની કમ્યુનિઝ્ટોની ક્રુમેશને જ સમર્થન આપીને વર્ગયુદ્ધના પક્ષે તેમની હરોળમાં બિલા ગહી જવા સિવાય ઇન્દિરાજીનો કોઈ આગે નથી એમનો 'ટૂંકો દિસામ' કમ્યુનિઝ્ટોનો જ 'ટૂંકો ગ્મો' છે પગનું આ લોજિક પણ તેમને ખપતું નથી?

ઈન્દિરાજીની સ્થિતિ હાથ્યાગ્રપ્ત છે. તેમને લાડુ ખાવો પણ છે ને હાથમા ગ્રમાડવો છે. સામ્યવાદ ખપતો નથી, છતાં રીતગંસમ સર્વમત્તાવાદી ગણની છે. લોકશાહીનું ગટણ કરવું છે પણ લોકસત્તાવાદી પ્રક્રિયા અનુદાન નથી, શક્ય લાગતી નથી ! ઈન્દિરાજીની દશા અનો બ્રહ્મ તત્તો બ્રહ્મ મિશ્ર કુન્નેની છે. ખૂમીની વાત એ છે કે આ કોઈ અગમ્ય શાપને કારણે નથી, ઈન્દિરાજીએ ખુશીથી વહોરી લીધેલો જ આ અલિશાપ છે.

૮ : ધ્રુવીકરણનો અજબ કામિયો !

ઈન્દિરાજી કોંગ્રેસના આતંત્રિય શબ્દમેળાથી ત્રાસી ગયા છે. કોંગ્રેસને તેની અદ્વનતા કામવાદીઓની જાયામાથી છેડાવીને શુદ્ધ મિનસાત્રાધિક સગ્યા તરીકે આગળ લાવવા અધીગ બન્યાં છે, અદ્વનતા મૂકી-વાદીઓની પકડમાથી તેને બહાર લાગીને સમાજવાદના ઝડા નીચે સગમિત કરવા ઉત્સુક છે, કોંગ્રેસને શક્યિત પ્રદેશવાદની કૃમિકાથી ઉપગ્ર ગાણીય સ્તરે સ્થાપિત કરવા આતુર છે, અને કોંગ્રેસની અંદરનાં જનવાણી સામંતશાહી વલણોને વિખેરી નાખી અદ્યતન ગાણીય મંસ્થા તરીકે આગળ ધપાવવાની નેમ તેઓ ધગવે છે.

- ફક્ત, ઈન્દિરાજી કોંગ્રેસને આજના શબ્દમેળામાથી મુક્ત કરીને ખોયનિઙ પ્રગતિશીલ ગાણીય પદ તરીકે ગ્યાપવા તાકે છે. અને એ મનોગ્ય પૂગ કરવા માટે જનવાણી વગિઙ નેતાઓના હાથમાથી તેને મુક્ત કરીને તગ્વગ્યા ધુવાનોની સગ્યા તરીકે નવો ધાટ આપવાનો મનસૂમો એવે છે.

ઈન્દિરાજીના આ મનોસ્થો ખરેખર સ્તુલ છે. પગ્નુ-

લોકશાહીમાં શુ સિદ્ધ કરવું છે તેના જગતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરવું છે એ પ્રક્રિયાનું મૂલ્ય વધુ છે

એ તો સર્વવિદિત હકીકત છે કે—

કોંગ્રેસની અદર જ સમાજવાદી અને મુક્તવેપાઠ ઉદ્યોગવાદી, ખિતસામ્રદાયિક અને કોમવાદી, સામતવાદી અને પ્રતિવાદી, લોક-શાહી અને સર્વસત્તાવાદી (સામ્યવાદી) જૂથો પણ પાશ્વર્યા છે વર્ગમોથી પગપગ બાબડે છે કોંગ્રેસની બહાગના પક્ષે પોતાની નજીકના (કોંગ્રેસની અદરના) જૂથો ઉપર દયાણુ આણીને કોંગ્રેસને પોતાની શેઠમાં ખેંચવા મથે છે તો કોંગ્રેસની અદરના જૂથો પોતાની સમીપતા ધગવતા આ બહાગના પક્ષોના જોર પર અદરનો પ્રભાવ વધારીને પોતપોતાને ખીનડે કોંગ્રેસને બાંધી ગાખરા ધમપછાડા મારે છે. પગિણુમે, કોંગ્રેસ ગમે તેટલા શુભ નિર્ણયો અને દગલો કરે છે છતાં તેનું ગાકુ એકધારી રીતે આગળ વધતું નથી અપૂરુ વાયકમ ઉપર મુન્તાઠ બનીને તે જ્યુ નિશ્ચિત જી રાકતી નથી

આ નિશ્ચિતને કાગલે કોઈ બાજુ કોંગ્રેસની અદરના ઉદ્દામ બળો—સમાજવાદ અને સામ્યવાદના હમદર્દો—અકળાઈ જિઆ જો, ખીજી બાજુ બન્યું છે એવું કે કોંગ્રેસમાં જ ભારતના બધા પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ દોઈને કોંગ્રેસના પ્રતિપક્ષે મળેય પોતાનો વિવાસ કરવાનું મુરકેય બન્યું છે તેથી તેઓ સૌ ધૂધવાઈ ગયા છે

૬

- ઉપરના ઢ-જો થોડક વરગોથી કોંગ્રેસ કા તો મનાગ કા તો ઉદ્દામ સરથા મની બળ નો કામ પાડે ચડે એવી માન્યતા જોર કરી ગઈ છે દૂકમાં કોંગ્રેસનું આતંકિક નુતીકગલ ભાગતની ગતિ-પ્રગતિ માટે મહત્વનું વેખાનું થયું છે તે ના દેટનાક વર્ગમોથી એવી દરીન પણ ચતી ગઈ છે કે, ન્યાતઅમઆમના વર્ગમાં દ-આન વિદિશ સપા

સામેના વ્વાત વ્યવાહી સપ્તીય મોરયા તરીકે કોંગ્રેસનો વિકાસ થયો હતો તે લાંબે યોગ્ય હોય, પરંતુ હવે જે લાગતે પ્રગતિ અને આખા દીના ગ્તે આગળ વધવું હોય તો તેનું વ્યવસ્થા નિશ્ચિત રીતે જોઈએ. તેની આડે આવનાર અન્ય સૌ જૂથો અને તત્ત્વોને યદાર ધકેલી દઈને કોંગ્રેસે પોતાનો તબેયો સાફ કરી લેવો ગ્લો કોંગ્રેસ જેટલે અગે વિવળ કરશે એટલે અશે દેશને તુકસાન થવાનું છે.

પહેલી દૃષ્ટિએ, ઉપર ઉપરથી, આ વાત સાચી લાગે એવી છે. ઈન્દિરાજીએ એના જોર પર ‘જનનાણી’, ‘પ્રસાવાતી’ જૂથો અને નેતાઓ સામે જેહાદ શરૂ કરી દીધી છે. અને જુવાન તુકો અને પ્રગતિશીનો તથા ઉદ્ધામોના માયમા જગ જીતવાનો પડકાર કરી દીધો છે.

પરંતુ આ વાત જેટલી સાચી લાગે છે એટલી સાચી છે ખરી ? આજે કોઈ પણ એવો પક્ષ છે ખરો કે જેની અદર ‘ઉદ્ધામ’, ‘મનાજ’ અને ‘મધ્યમમાર્ગી’ એવા ત્રણ જૂથો ન હોય ? આ ત્રણ જૂથો એટલે કે, અન્ય પક્ષોની સમીપતા ધરાવતા અદરના ‘લાઈક માઈન્ડ’ ભેરુઓ. દા ત કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના ઉદ્ધામો એટલે નકસનખારી તરફદારો અને મવાળો એટલે ડાંગેપ મીઓ સમાજવાદીઓમા ઉદ્ધામ એટલે વધુ ને વધુ ગાંધીયકગ્ધુ ઉપર ઓક આપનાર ગાંધ્યમૂડીનાહી સામ્યવાદીઓની સમીપતા ધરાવતાં જૂથો, અને મવાળ એટલે જરૂર મુજબ જ ગાંધીયકરણના પ્રયોગ કરવા માગતા કોંગ્રેસના કાર્યકર્મની સમીપતા ધરાવતા જૂથો. સ્વતંત્ર પક્ષની અદરના ઉદ્ધામો એટલે કોંગ્રેસની અદરના સામાજિક ન્યાયની દિશામા ઉત્સાહ ધરાવનાર જૂથો અને મવાળ એટલે કોંગ્રેસની અદરનાં સ્થાપિત હિતધારી જૂથો. જનમધની અદર પણ, હવે હવે, આર્થિક કાર્યક્રમ, ગિરેશનીતિ, મિનસાપ્રાપિકતા વગેરે ખાખતમા મતમેદો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે, જૂથો અદર અદર ત્રાવી ગ્યા છે.

આમ, ભાગતના મુખ્ય પક્ષો ખીચડિયા પક્ષો છે. તમામ પક્ષોના અધિવેશનના નિર્ણયો વખતે તથા ચૂંટણીના દંદેગ વખતે આ ખીચડિયાપણુ ભારોભાર જોવા મળે છે. દરેક પક્ષ ગોળા ગોળા દ્વિઅર્થી નિર્ણયો લે છે, પરિણામે તેના અમલમાં સતત દીલ અને આધડોડ વગ્તાય છે. ગુદ્ધ ધ્રુવીકરણની દૃષ્ટિએ દરેક પક્ષના ત્રણ ત્રણ ભાગના પડી જાય તોપણ એ દરેક ભાગવામાં વળી પાછાં ઉદ્દામ, મવાળા અને મધ્યમ એવા જૂથ જાગવાના જ, એ પાયાનું સત્ય વીસરી જવાય છે.

એક બીજી પાયાની વારતવતા પણ સ્વીકારવી ગ્હી કે કોંગ્રેસે સમાજવાદના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી લીધો ત્યાગથી તો કોંગ્રેસ, પ્રજાસમાજવાદી, સંયુક્ત સમાજવાદી અને સામ્યવાદી પક્ષો—બૌ સમાજવાદના મત ઉપર જિભા ગ્હી ગયા હોઈને ક્યો સમાજવાદ સાચો, કેવો સમાજવાદ ધ્રુ—એ બધા પગલે પણ મતભેદો જિભા થાય જ છે. આ ગૂચ દરેક પક્ષની અદગ્ની એકતાને ખડિત કરતી ગ્હેવાની જ.

રાષ્ટ્રીય પક્ષોનો અભાવ !

ત્રીજી વાત પણ વિચારવી ગ્હે છે. આગે કોંગ્રેસ સિવાય એક પણ એવો પક્ષ નથી, કે જે રાષ્ટ્રીય કહી શકાય.

- કમ્યુનિસ્ટો જગાળ, કેંગા અને બિહારમાં જોગદાર છે.
- સ.સમાજવાદીઓ બિહાર ઉત્તરપ્રદેશમાં શક્તિશાળી છે.
- પ્રજા સમાજવાદી આસામ, બિહાર અને ઓગિસ્ત્રામાં પ્રભાવ બતાવે છે.
- જતસ પ હગિયાણા, કારમીર, મધ્યપ્રદેશ, પાળા અને ઉત્તર-પ્રદેશમાં માયુ ઉત્તુ કરી ગ્થો છે.

— ચત્રત્ર પક્ષ શુજાત, ઓગિસ્સા. મૈસુર અને ગજગ્યાનમા ભેર
દાખવે છે

હતા આ તમામ મુખ્ય વિરોધ પક્ષો ભેગા થઈને પણ
કોંગ્રેસની મગામરી કરી ગઈ તેવો, ગણીય નેતાગીરીની જ્ઞાનો, વિકાસ
થયો નથી ૧૯૬૭ પછી આશા જાગી હોવા, છતાં કોઈ પણ એક પક્ષ
કે તમામ પ્રતિપક્ષો એવી 'ઈમેજ' જાળી કરી શક્યા નથી એ હકી-
કત છે. મીણ બાજુ, કોંગ્રેસની 'ઈમેજ' ધણી બધી ખડિત થઈ હોય
તોપણ તે હજી ગણીય નેતૃત્વ સાબળી શકે એવી પકવતા તે
ધરાવે છે. મનકે અગત્યના બારીસ વાં દગ્ગ્યાન ભાગતની લોખંડાઈ
તૂટી ફૂટી જુની નગડી પણ ટકી ગઈ હોય તો તે ધણે અંગે કોંગ્રેસને
આભારી છે કેન્દ્રની સ્થિતિ અને આભારી ગણુની ગહે છે

ધુવીકરણ દ્વારા જીવતજાન !

આની સ્થિતિમા ઇન્દિરાજી કોંગ્રેસનું ધુવીકરણ દ્વારા શુદ્ધીકરણ
કરના હમર જસી ગયા છે તેમની એવી ધાગણ છે કે ખેતરમા
નીંનામણુ વર્ષાથી પાડને વધુ પ્રુષ્ટિ મળે છે, તેજ ગીતે કોંગ્રેસમાના
જાખગ માફ કરી દેવાથી કોંગ્રેસ વધુ બની જાનશે. દરેક પક્ષના
ભાગનાવાદીઓ હમેશા આવો જ પ્રુણપ્રકોપી મિત્ર જ પ્રગ કરતા
ગયા છે. ઇન્દિરાજીને પણ કોંગ્રેસની એજતાની વાત વાગોગતા છતાં
કોંગ્રેસના ભાગવા પાડીને કોંગ્રેસને નવું જીવતજાન આપવાનો મનસૂબો
એવી ગયા છે !

અજબ કીમિયો !

વળી, ઇન્દિરાજીને કમ્યુનિસ્ટોની જેમ મિત્રપ્રદાયિકતાનો
ધન્યગરો દરકારતા છતાં, મુસ્લિમ અને હિન્દુનો હત્યાદિ કોમવાદી
તકત્તાનો વાલ લેવાનું ચૂકતા નથી તેઓ રાષ્ટ્રવાદી (મુસ્લિમ) અને

જગતનગમ (હર્મિન)ને સાથે લઈને મધ્યાહ્ન મતો ઝડપી લઈને, રેડીને દરાનવામાં સફળ થયા હતા.

ધુનિક લુની દિશાનુ આ પહેલું પગલું જ મિનમાપ્રદાયિકતા અને લોકશાહીની ઓગીએ નાનેશીલયુ' ગણાય એટલું જ નહિ, મેગ્રેસનું આત્મિક ધ્રુવીકણ સાધવા તેઓ હવે પછી કેવી તૈયારીઓ કરી ગયા છે એના અણસાગ પણુ ઓછા ચોકવતાગ નથી જોવાય છે કે હવે તેઓ પોતાને અનુકૂળ રીતે પ્રધાનમંડળમાં ફેરફારો કરી ગયોના મુખ્ય પ્રધાનોમાં પણ પોતાનું આનશે ત્યા જૂતાને જનુ પડે અને પોતાનો માણસ આવે તેની તજવીજ કરશે દા ત ઉત્તર-પ્રદેશમાં શુભાને ગાદી પરથી ઉઠાડી કમનાપતિને બેસાડે અગર તો મેગ્રેસ ડોડી બેસના અગ્નિસિદ્ધને પાછા લાનીને મત્તા મોપશે ગળ અધાનમાં મુખ્યિયા સામે મેગ્રેસ પ્રમુખ આગ એન મિગ્રાનો ઉપયોગ કરશે અથવા નાણા પ્રધાન મથુગદાય માથુરને તૈયાર કરશે બગાડમાં અતુલ્ય રોડ આમે સિદ્ધાર્થે રેને મજબૂત કરશે મધ્યપ્રદેશમાં એસ સી ગામને ઉધનાની પાડીને પોતાના સૌથી વધુ વિશ્વાસુ (તાજેતરની લડતમાં સતત ભાગદર્શન આપનારા, વ્યૂહ યોદ્ધાની આપનારા) ડી પી મિથ્રાના હાથમાં લગામ મૂકશે અનમત જોમણે જોમણે ડેક્લા બે મહિનાના અધાવૂધ મમખાલુમાં તેમને પક્ષે મેવાઓ આવી છે તેમને તેઓ વધુ અગત્યના મહત્તાના સ્થાને મૂકશે જ ડી સજીરેના અને ડી પી શર્માને આવી બાતી મળે તો નવાઈ નહિ.

કોઈ પણ નડા પ્રધાન પોતાના પ્રધાનમંડળમાં પોતાના ઉદ્દેશોને બગ લાવે તેના શક્તિશાળી માણુઓને ને અને અગત્યના મ્યાનો પર ચલેએનાડે એમાં કશું જ ખોટું નથી પરંતુ ખોટું એ વાતમાં છે કે ઉપર ઉ નેએનામાંથી ઇર્ષાને નમાજવાદી આર્જ સાથે નક્કાના નિયોજવાનોય સમય છે ખરો ? તેમની ગતિની લાલચન દિલ્લિગળની મેવા પૂરની જ હશે !

ઈન્દિરામહેને એ પલ્લુ જાહેર કર્યું કે કે જેઓ ટ્રેસમાધી બીજા પક્ષોમાં જતા ગયા છે તેઓ હવે પાછા ફરે એટલે કે મોટા ભાગના 'આનાગમ-ગયાગમો'ને માટે નવી તકવાદી તંત્ર ખુલી થયે ! આમાં શુભેનન જેવા મહાગૃહીને પુનઃપ્રવેશ મળે તો તેથી બીજા અનેક લયો બચા થશે.

માની લઈએ કે આ બધું હેમએમ પાઠ પશ્યું પરંતુ ત્યારેય મેં સમાનનો જવાબ ઈન્દિરાણએ આપવાનો ગ્રહેશે (૧) તમે 'ત્રેસનુ' શુદ્ધીકરણ કરવાનો જે હેતુ ધગ્યો હતો તે હેતુ સર્થો છે ખરો ! તમે જેમને બહાલી આપી જેમને પાછા ટ્રેસમા લીધા જેમની સાથે સત્તામાં ભાગીદારી કરી એ બધા ખરેખર તમે હંડો છો તેવા સમાજવાદની નિરાધગવનારા કે ખરા કેદનાય મુખ્યત્વે તમારી ખુશામત દ્વારા, તમારા જૂથના ગણાઈને લાલ નર્મ દ્વારા છે, અને બીજા કેદનાય તમને હજી એના અમાજવાદ જતા નિગાળા ન 'સામ્યવાદી સમાજવાદ'માં નિરાધગવનારા છે, એ ગમે જ નહીં.

દૂકમાં આજ સુધીની કોત્રેમ એક પ્રકારનો શબ્દમેળો હતો, હવે પછી તે તમારી જાપનો શબ્દમેળો જ હશે, કુરીકરણની અગમ્યતા વાતો તો કયાપ અદશ્ય ચર્ચાઈ ગઈ હશે !

સત્તાના સંઘર્ષમાં ઈન્દિરાણ કુરીકરણનો અંગ પ્રાપ્તિયો અજ માની ગયા છે કેમ કે આ ગતે એક એવો 'શબ્દમેળો' બનવાનો છે જેને તેઓ 'કુરીકરણ' તુલ્ય વેપન આપી આત્મચંદના ગી ગઈશે !

૯ : કોણ પ્રગતિશીલ ? કોણ પ્રત્યાઘાતી ?

આમ, અતે આપણે ક્યાં આવી પહોંચ્યા ? આપણે એ વાત પર આની પહોંચ્યા છીએ કે, હન્દિગણએ ‘પ્રગતિશીલ સમાજવાદી’ તરીકે પોતાનો નવો આગળ ધરીને અને પોતાના હરીફોને પ્રત્યાઘાતી મૂડીવાદી તરીકે નિંદીને ઉશ્કેરણીનો જે દૂકો રમ્તો લીધો છે, તેમ જ ધરમૂળથી દોષ ગ્રહેલો છે. સૌથી પ્રથમ તો, આપણે ભ્રષ્ટ ગયા તેમ કમ્યુનિઝ્મના આર્થિક વર્ગવિગ્રહના ધોરણે એકને પ્રગતિશીલ સમાજવાદી ગણવાનો ને બીજાને પ્રત્યાઘાતી મૂડીવાદી લેખવાનો કમોટી-પથ જ પોટો છે. વર્ગવિગ્રહને કાલિય બનાવવામાં જ ‘ક્રાંતિ તત્વ’ છે એ કમ્યુનિઝ્મ સિદ્ધાંત જ પોટો છે. બીજુ એ કે, જે રીતે ‘પ્રગતિશીલ’ અને પ્રત્યાઘાતી શબ્દો વપરાય છે તે વેગવેગની આમક વાળ છે. ખરી જગ્ગ તો સામાજિક ન્યાયની દિશામાં કોણુ શું કરે છે તે ચકાસવાની છે.

હન્દિગણની કાગિર્દીને ઝોળી આકવાનો બિનકુલ દગદો નથી. પણ તેઓ તેમના વડીલ સાથીઓનું ચાગિચખાનું (કેરેક્ટર એમેસિનેશન) કરીને કાર્તિ કર્માઈ લેવા અને અજ્ઞાન પ્રબલને ઉશ્કેરવા મેળને પગ છે ત્યારે દારૂકતો પ્રકાશમાં આવે તે જરૂરી છે. હન્દિગણ એટલું જ યાદ કરે કે—

- ૧૯૪૭માં સ્વગત્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી પશ્ચિમના અવસાન સુધીના લાગવગાટ મોળ વર્ષ દરમ્યાન કેએસનું અને કેન્ડનું લગ-

ભગ એકદશ્યુ સુદાન તેમના પિતાજીને જ હસ્તક રહ્યું હતું. છતાં, ભાગતની દુર્દશા વધી હોય તો મુખ્ય જવાબદારી કોની ? ઇન્દિગણએ પોતે પણ ૧૯૫૬ના આખા વર્ષ દરમ્યાન કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનું ૫૬ શોભાન્યુ હતું ઉપગત, પડિત નેહરુના પ્રવાનમડગમાય તેઓ પ્રધાન તરીકે કામગીરી આપી ચૂક્યા હતા. છતાં, ભાગતની દુર્દશા ચાતુ જ ગઈ હોય તો તેમની પોતાની જવાબદારી કેટલી ?

- ઇન્દિગણ એ પણ યાદ કરે કે છેલ્લા નવ વર્ષથી તેઓ વડા પ્રધાનપદે મિગજમાન છે આ દરમ્યાન પણ જો પરિસ્થિતિ વિકટ રહી ટોચ તો તેની સૌથી મુખ્ય જવાબદારી તેમના સિવાય બીજા કોની હોઈ શકે ?
- હવે, ૧૯૬૭ની ચૂટણીના સદર્ભમા સરકારની “નવી દિશા”નું સૂચન કરતા ૧૦ મુદ્દાના કાર્યક્રમનો વિચાર કરીએ આ કાર્યક્રમ વગિર નેતાગીરી અને વડા પ્રધાનની સમતિવાળો સહિયારો કાર્યક્રમ હતો એ કઈ ‘પ્રગતિશીલ’ ઇન્દિગણએ ‘પ્રસાવાતી’ સાથીઓ ઉપર લાદેનો ન હતો, અથવા એ એવો ‘પ્રત્યાઘાતી’ કાર્યક્રમ પણ ન હતો કે ઇન્દિગણને પોતાની ઇચ્છા નિરુદ્ધ તેનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય

કેન્દ્રમા સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં, પોતાના હાથમા તેનું સુકાન આવ્યા પછી, ચૂટણીના દરેગમાના વચનોનો (૧૦ મુદ્દાઓનો) અમલ કરવાની સૌથી મુખ્ય જવાબદારી વડા પ્રધાનની હતી તેમણે આ જવાબદારી પાઠ પાડના શુ કયું એનો ખુનામો કર્યા વિના જ “જે બહુ સારું થયું તે માગ પ્રતાપે અને જે બહુ ખોટું થયું તે માગ પ્રત્યાગાની સાથીઓના કાગળે” — આવું વનણ સામ્યવાદી ગથિયાર્માં સર્વોચ્ચ ગ્યાને બેઠેલા સમુખત્યાગ માટે ચાલાકિક ગણાયું છે, પરંતુ લોકશાહીમા પોતાના સાથીઓ માથેની આની રમત નિમ્ન જ ગણાય. ખેર...

જે ૧૦ મુદ્દાઓને નામે ફરી ફરીને ઊદાપોહ જગાવવામાં આવે છે તે એવા તે કેવા ક્રાંતિકારી છે કે જેથી ઇન્દિરાજી અને તેમના 'તુર્ક જવાનો' સિવાયના કોઈ એનો અમન કરી શકે એમ નથી ? ૧૦ મુદ્દા તરફ ઊડતી નજર નાખતા જણાશે કે મોટા ભાગનામાં એવું કશું જ નથી તો પછી સવાલ તો 'બૂમરેન્ગ'ની જેમ ઇન્દિરાજી ઉપર સામે આવીને અફળાય છે કે આ સાધારણ પ્રગતિશીલ કાયદાઓ અગે પણ વર્ણ પ્રધાને શું કયું ? ખાસ કરી નહિ ? તો તેનું કાગળ શું ?

ઊદાપોહ કરનાર ૧૦ મુદ્દાઓ આ રજા :

(૧) સામાન્ય વીમાનું ગણીયકગણ

— કેમ હજી સુધી કશું થયું નથી ?

(૨) આયાત-નિકામ-વેપાર ગત્યહસ્તક લઈ લેવો

— ઇન્દિરાજી ॥ વિશ્વાસુ "પ્રગતિશીલ" દિનેશસિંહ વ્યાપાર ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાન હતા તે દરમિયાન તેમણે આ બાબત કેમ કરી ન કરી ? (હેડ તાજેતરમાં, દિનેશસિંહના ગયા પછી, 'કમલ આ પગલુ વેનાશે' તેવી નીતિવિપયક જાહેરાત માન થઈ છે)

(૩) અનાજની વહેંચણીનો ગત્યમચાલિત વેપાર

— જમણનગર જેવા જાડીના સાથી ચાર્જમાં હોવા છતાં કેમ હજી સુધી કશું થયું નથી ?

(૪) હવનની આસપાસ ચીજવસ્તુઓ ચોચ ભાવે પૂરી પાડના શહેરી અને ગ્રામીણ સહકારી મંડળીઓનો સિત્તા :

— ફેરે ને ભૂમટે વધતી મોવનારીથી આખી પ્રજા નાદિ નાદિ પોકારી ઝડી હોવા છતાં 'ગરીબોના મેથી' જનતાની દોશ ધરાવનારા વળ પ્રધાન પોને શાથી આપેલું વચન પાલુ નગી રજા ને ભેગ છે ?

છે, તે પગલાં તો મોગરજીભાઈએ મુંબઈ ગળ્યમાં મહેસુલ
પ્રધાન તરીકે ૨૧ વર્ષ પહેલાં ૧૯૪૮માં લઈ લીધાં હતાં):

— આ કાયદાએ જમીનદારોને છછેટી મૂક્યા હતા.

(૨) જીલ્લાગવર્નર અને ઇનામદારી વગેરે વચગાળાના હિતોની નાજુ-
દીના કાયદાઓ દ્વારા ગુજરાતમાં જ ૪ લાખ ઉપગત ગણો-
તિયાએ ૧૪ લાખ એકઠા જમીનના માલિક બન્યા હતા.

— આપિત હિતો આથી ઊકળી ઊઠ્યા હતા.

(૩) મધ્યમર્ગ માટે આશીર્વાદરૂપ બને તેવી, છતાં ભારે જિહાપોહ
મચાવનારી, ફગનિયાત બચત યોજનાની પહેલ મોગરજીભાઈએ
કરી હતી

(૪) મોના જેવા બિનકિલ્લાઈક ખર્ચાં પર નિયમન લાવનારો સુવર્ણ-
ધારો—જેણે પણ ભારે જિહાપોહ જગાવ્યો હતો (અને જે
સુવર્ણધારો માટે ભારે ત્રાસરૂપ બનેવો) તે મોગરજીભાઈએ
કડવા બનીનેય અમલમાં મૂક્યો હતો

(૫) સપત્તિની અસમાનતા ઘટાડનારો સાચા સમાજવાદી દિશાનો
રૂપિ-સપત્તિ વેરો, એની સામેય આપિત હિતોએ ભારે
જિહાપોહ મચાવ્યો હતો.

(૬) મોના વાયદાના સમજોગીયુક્ત વેપાર પગે અકુશ

— એણે પણ આપિત હિતોનો રોષ જગાવ્યો હતો.

(૭) ખેડો ઉપગના અને સામાન્ય પીમા ઉપગના સામાજિક અકુશો.
ગાંધીયકગણ વિના છૂટકો ન હોય તેવા આ પગલાં તેની પૂર્વ-
ભૂમિકા રૂપ બની ગયું. એ દૃષ્ટિએ આગમ કરેલો

(૮) ગળ્યવાદન-અરદાગનુ ગાંધીયકગણ કડવાની પદેય મુંબઈ
ગળ્યમાં કરેલી

૯) દારૂજંધી વગેરે કલ્યાણકર્મી કાનૂનો.

અવગત, મોરારજીભાઈના આ બવા પગના, સામાજિક ન્યાયની દિશામાં હોવા છતાં, આજ કાળુ હોય ત્યાં થીજડા મારવા જેવા જ ગણા છે પરંતુ, વળ પ્રધાન પોતાની કાગડિદી તરફ નજર નાખશે તો મોરારજીભાઈને “પ્રત્યાઘાતી” ગણાવીને હિતારી પાડવાનું તેમનું વલણ તેમને જ ગેરમાજખી હોવાનું જણાયા વિના નહિ રહે.

- મોરારજીભાઈના તુમાખી, તોડકાઈ, એકઠથુ પદ્ધતિ અને ખીજ અનેક ક્ષતિઓ હશે એમના હાથે કેટલાક સાથીઓને અન્યાય પણ થયો હશે—એ બધા માટે એમનું ઉપગણુ એ ચવાનું હોઈ જ ન શકે

પરંતુ તેમના આ દોષો માટે તેમની ‘પ્રગતિશીલતા’ને વિકૃત રૂપે ગૂંઠી જરી જરીને તેમને મૂડીદારોના હિતરક્ષક તરીકે બદનામ કરવાનું તો અગસર બેઠક જ નથી શું ?

એ જ આ મધુ જવા દર્શને આપણે એમ માનીએ કે ‘જનરૂ સાથી સવાગ ને આ ન્યાયે હનિગાળે એમનો મહાસમિતિના ચારિત્રશૂનથી જાગી ગયા હોય. આ તેમણે અગાઉના તમામ વરમોનો બદલો નાળી નેનાની ધગશ અને હિમનથી સમાજવાદ અને મિત સામ્રાજ્યિજ્ઞતાના પથે ઝુકાવ્યું હોય. મનિન ગમે તેની મુરકેન હોય તોપણ અને ગમે તેનું જોખમ એ નુ પડે તોપણ તેમણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞ બની એ દિશામાં પ્રસણુ આદ્યું હોય—ખરેખર આમ હોય તો, હનિગાળે ધનના જ ઘટે

• પરંતુ તો પત્રી જેમ તેઓ ‘જનરૂ સાથી સવાગ’ની નાત આગળ ધરીને, પાઠના વર્ષોની પોતાની અગતિશીલતા અને દિશાવિહીનતાને માફ કરી રાખ્યા છે, તેમ તેમના ખીજ સાથીઓ, જેઓ સામાજિક ન્યાયની દિશામાં ધીમે પગને પહોં જાગત રીતે આગળ વધી ગયા હતા, તેમનો ન્યાય તોળી વખતે કેમ બેાડે

ઉદાર-ચર્ચ શક્તિ નથી ? હીના જેની હકીકતો હોવા છતાં
રાયના મહેલમાં ઊભેલા ઇન્દિરાજી ખુલ્લા મેદાનમાં ઊભેલા પોતાના
સાથીઓ ઉપર પથ્થર ફેંકી રહ્યા છે એ, એમની ગુલ દાનત
હોય તોપણ પોતાને જ માટે જોખમકંપ નથી થુ ?

૧૦ : માટીપગું મોવડીમંડળ

સિન્ડિકેટ ઘણા ફૂંકાડા માર્યા પછી માટીપગી પુગવાર થઈ છે મોરારજી-
ભાઈ સામેના પગલા વખતે દોઝેમના મોવડીમંડળમાં એકતા સધાઈ
હતી જાણે, ચવાણ ગણનામું આપી ઈર્ષ નવેલ ધારો! ઠગે એની
આમોહવા ફેવાઈ હતી આ 'એ તો એકેના ગાદીચક્રાવૃત્તિ એક
ઝાટકે ખતમ થઈ ગઈ! ઉદ્દામ ગણાતા ચવાણ અને કામગજના મો
શિવાઈ ગયા તો વળી, ગણપતિની ચૂંટણીના મામનામાં ઇન્દિરાજીએ
રેડી વિરોધી નિર્ણય લીધો ત્યારે સિન્ડિકેટ માટે વળી એક નવી
તંત્ર સાપડી હતી પરંતુ રેડીની ચૂંટણી પતી ગયા પછી—રેડી
છતી જગે એવી પાળી ગણતરીએ—મોવડીમંડળ મેલ ! જેની હકી
પગવાના ખ્યાલમાં શાંતિએસી ગયું હતું પરંતુ રેડીના પગજયે તેમની
બધી ધાગણા ધૂળ મળી ગઈ તેમજે જોયું કે, આવન ટકા જોડની
ગ્રહ જામતી દેએસની હોવા છતાં તેમનો પગજય થયો હતો આ
પગજયનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે દેએસના ૮૧૨,૧૦૦ મતમાંથી
આશરે ૬૦૫ જોડના મત (મસદનાય ૪૦૪માંથી આશરે ૧૬૦ મત
સહિત) ગિરિને પક્ષે નખાયા હતા આમ, કુલ ૩૦ ટકા જોડનો ખાડો
દેએસના મતમાં જ પડ્યો હતો.

ખાસ કરીને, ઉત્તર પ્રદેશમાં ગુપ્તા અને કમ્બોજપતિ ત્રિપારીના મરણને કારણે, મધ્યપ્રદેશમાં શ્યામચંદ્ર ગુપ્ત ત્રિવરુદ્ધ ડી પી મિથાને કારણે, પશ્ચિમમાં ચલુક્યસિંહની અસરને કારણે તથા શર્યાતથી બચા કેંગ્રેમની આતંકિ-નમગાર્ધ ગ્રહી છે તે કારમીગ અને નાગમૂર્તિમા પશુ રેડીના મન મોળા પ્રમાણમાં તૂટ્યા હતા આપમાં 'તેનગણ'નો વિખનાદ રેડી ત્રિવરુદ્ધ ગયો હતો રેડીને પક્ષે ધગખમ જિલ્લા ગ્રહેયા રાજ્યોમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર હતા, મધ્યપ્રદેશ અને આમામમાં નાની મુમની રેડીને મળી હતી

આ ઉપરાંત એવો પણ અદાજ નીકળે છે કે જનમન અને ચત્રત પલનો પૂરપૂના બીજો મત રેડીને મળ્યો ન હતો તે જ રીતે ભા તીય કાલિદાસ (મી કે ડી)નો પણ બીજો મત મળનાની મહાવના હતી તેમાય અશ્વિતા મળી ન હતી

આમ હિન્દુગાળનો સૂર્ય તપવા માલ્યો હતો ત્યારે કેંગ્રેમી મોનડીમગના મો ઉપર કાલો પડ્યાયો પથગર્ભ ગયો હતો પોતાનો બચાવ કેરી રીતે કર્યો, હિન્દુગાળની ચાન પ્રભા સામે કેરી રીતે ખુ ની કરી — જ્યાં હોયકોશ ગણા ન હતા હિન્દુગાળ એ પડી એક કટન વીઝી ગણા હતા, વગિષ નેતાગીરી એક એવ ફટકો કીની લઈને ભવિષ્યમાં વધુ મારી અનુદાન તક આવવાની ગદ્દ જોઈ ગઈ હતી' । તે, રેડી ન હ થયા પડી આન હેગતાર્ગ ગરેના નેતાઓએ પુણ્યપ્રદોષ પ્રકટ કર્યો હતો

નિર્જલિંગમ્મા : “ચૂલ્લીનુ પરિણામ ગમે તે આવ્યું, પ ની શિન્ત તો પાગની જ લેઈએ.”

મોનન્ટુલાર્ધ : ‘શિન્તબગ મામેના પગનાનુ પરિણામ ગભીર હોય અને પલને નુશ્ચાનકર્તા હોય તોપણ એનો સામનો કરવો જ પડે ’

અવગત, આ શબ્દોએ ઘણાના મનમાં એવી આશા પેદા કરી હતી કે દુવેની કારોબારીની બેઠકમાં અંતિમ સુદ્ધ ખેલાઈ જશે...

આવું માની લેવાને એક વધુ કાગળ એ પણ મળ્યું હતું કે કામગાંજે તથા નિર્નયિગાંજાએ 'ઈન્દિરાજી કમ્યુનિસ્ટ રમત ગમી રહ્યા છે' એવો ભય પ્રકટ કર્યો હતો. પરંતુ કારોબારીમાં જે બન્યું તે તો અકાંક્ષા જ હતું. ૨૫ મી ઓગસ્ટે કારોબારીની બેઠક મળી તે પૂર્વે (પાટીલના કહેવાતા મુખપત્ર 'ઈન્ડિયન મોનિટર' અનુસાર) મોવડી મળે વડા પ્રધાનને અને તેમના મુખ્ય સહચારીઓને 'સરપેન્ડ' કરતો ખગડો તૈયાર પણ કરી ગયો હતો. જોકે ચવાણ અને નાયકે તે અવગતમાં નાપસદગી દર્શાવી હતી.

કારોબારીની બેઠક મળી ત્યારે હેલ્સા જ અકવાડિયાની કટોકટી તેની ચૂંટ સીમાએ પહોંચી ગઈ હતી. ઇન્ડિકેટને હાથે સિન્ડિકેટ જે માગ ખાધો હતો અને જે પગજ્યો વેડંચા હતા એ પડી નેતાગીરી માટે બે જ માર્ગ ગ્યા હતા. કા તો, ઇન્દિરાજી અને તેમના માથીઓ આમે સિદ્ધાંતોની અને ગિસ્તની બાનતમાં પગલા લેવાના નિશ્ચયને વળગી ગયેલા પગિલામ જે આવવાનું હોય તે આવે પગિલામ વધુમાં વધુ શુ આવશે તે કઈ તેમનાથી અગળ ન હતું. દોઝેસમાંથી ઇન્દિરાજીનું જૂથ છૂટક થઈ જાય અથવા એમનું પાંચ વધી જાય તો પોતે તેમાંથી અગા થઈ જાય, બીજું કયું ?

*

વાત સ્પષ્ટ હતી દોઝેસની અદ્ય નીતિરીતિ અગે ઉપગત ચૈયકિતક ધોરણે પણ, મેળ ન પામ્ય તેના બે જૂથ પડી ગયા હતાં. એકબીજાને હગવરા જે પ્રકારે દાવ ખેલાઈ ગ્યા હતા તે પડી જ ને વચ્ચે સાચા સમાધાનની કોઈ તક પણ રહી ન હતી. ઇન્દિરાજી હવે કરીને મોવડીઓનાં સદ્વચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પોતાની લગામ

હીલી મૂકે એવું માનવાને કાળુ ન હતું. હવે તો, એ એમની કિચન કેબિનેટ અને ઇન્ડિકેટના હાથ મજબૂત કરશે, અરુણા અસહઅર્થી અને મેનનની સલાહ પર વધારે તત્પરશે, જરૂર મુજબ સમાજવાદી પક્ષો અને કમ્યુનિસ્ટોનો સહકાર લેશે, જરૂર પડતા દેશના પ્રગતિશીલો અને ઉદામોની સહિયારી મગજની આગેવાની લેવાનું પણ નહિ ચૂકે આ ગ્રંથે આજનું મોવડીમંડળ તેમને બેવડું બાધારૂપ જ લાગશે—એવા ભયે પણ તેઓ 'સસ્થા કે 'અત્તા'નો દોર પાછો જવા દેવા નહિ જ ઇચ્છે. શુ આટલી સાદી વાત વગિ' મોવડીમંડળને નહિ સમજાઈ હોય ?

પરિસ્થિતિ અપટ ઢાંઢી હતી 'ના,' 'સર્વઅમતિ' (કોન્સેન્સસ) અને 'એડતા'નો દેખાવ છોડવો જ પડશે, ઇચ્છાએ નહિ તો અનિચ્છાએ જે કોંગ્રેસ તૂટેલી જ છે એને સાચા રૂપે પ્રગટ થવા દેવામા કોઈને 'બધ બધુ જોખમ' દેખાતું હોય તોય એ ગહ લીધા વિના છૂટકો થવાનો નથી.

— માર્ગો છૂટા પડવાનો' સમય પાકી ગયો છે. સિન્ડીકેટ અને ઇન્ડિકેટ બનેનું લોન્જિટ કોંગ્રેસને આ હત્તે વસડી ગયું છે. સાથે ગહેવાથી ડગુ સગે એમ નથી. હવે પછી એક એવો, મહત્વનો ક્ષણ શકાય તેવો, નિર્ણય નહિ હોય કે જ્યાં વર્કિંગ કમિટીમા, એ આર્મી સી મા, કોંગ્રેસના ખુલ્લા અધિવેશનમા અને પાલમેન્ટરી બોર્ડમા તથા પાલમેન્ટરી પાર્ટીમા ગંભીર લાગના પડ્યા વિના રહે. હવે તો, એકબીજા સામેના અવિશ્વાસથી જ વર્તન થતું ગરેશે, એકબીજાને માત કરવા માટે અદખાને વ્યૂહ ગોઠવાતા ગરેશે. દિવમે દિવમે દ્રેપ વધશે. આનો લાભ કોંગ્રેસની અદખા "તટઅત્તા"નો દાવો કરનાર વધુ "શાણા" લોકો લેશે. બીજા બાબુ કોંગ્રેસની ગદાગના પક્ષો અને વિદેશી સત્તાઓ પણ લાભ ઉઠાવવામા કશી બાધ નહિ ગળે. આ સ્થિતિમા કોંગ્રેસ માટે એક દિશામા એક દેવપૂર્વક, આગળ વધવાનું અશક્ય બની ગયું હશે.

આ બધું સમજીને જ તો નિર્લક્ષિગપ્પા, મોગરજીભાઈ અને કામગજ 'અતિમ યુદ્ધ' ખેલી લેવાના નિર્ણય પર પહોંચ્યા હશે અચાત, અચાઉ ગમે તે ચયુ હોય પણ કારોબારીમાં તો પોતાની જીતમતી અગે હજી તેમને વિશ્વાસ હતો. ૨૧ અગ્યોમાથી નિર્લક્ષિગપ્પા, મોગરજીભાઈ, કામગજ, પાનીન, અતુલ્ય પોર, ગમસુભગ સિંદ, મુખ-ડિયા, ચદ્રલાણુ ગુપ્તા, હિનેન્દ્રભાઈ, રેડ્ડી અને મદાઅમિતિના મનીઓ માના એ એક-આટના તો પોતાને પક્ષે પાડા. બીજી માનુ ચૂટાગી વખતે રેડ્ડીની તરફેણમાં મત આપનારા ચનાણુ અને વીપી નાયક તદ્દમ્ય ગ્રહેશે તોય જગ જીતી જવાશે ... રોખચ નીના તરંગોમાં મોવડીમડગ મહાવતું હતું ?

*

આ દિવસોમાં એવા સમાચારો પણ આની ગલ્લા હતા કે જે કારોબારી આવું પગલું ભગ્વા નિષ્ફળ નીવડશે તો મોગરજીભાઈ અને કામગજ તો કારોબારીમાંથી રાજીનામું આપી જ છૂટરો તો વળી, મોગરજીભાઈના અનુયાયીઓએ સિન્ડિકેટ અને દન્ડિકેટથી અનગ એવું 'વિન્ડિકેટ' (વિજયી) જૂથ ઊભું કર્યું હતું, તેમાં મુએતા કૃપાનાની, તારકેશ્વરી સિંહા, મનુભાઈ પટેલ વગેરે કોઈ પણ ભોગે શિસ્તનો નિર્ધાર કરી એમ હતાં કારોબારી નિર્દગ વન્ય તોય તક આપે મસખા અતગતમાના અનાજને' નામે ધન્દિરાજને પગ્યો મત નાનાં જોડીના મૂડમાં તાતા નિવેદનો ગ્રતા હતા બીજી માન, મેગ્રેસ પ્રમુખ સામે શિસ્તના પગના ભરવાની તૈયારીઓ પણ દન્ડિકેટ તરફથી થઈ ગઈ હતી પન્નમમાંથી મદાઅમિતિના પચાસ ઉપગત સભ્યોએ આવો પદ પ્રમુખ ઉપગ પાદ્યો પણ હતો અને મદા સમિતિની એક જોનાવવા માગણી કરી હતી

- કહેવાય છે કે ધન્દિરાજના અનુયાયીઓમાં એની હકે તમ વાતાવણુ પેદા થઈ મયુ હતું કે જે કઈ પણ પગલું ભગશે તો

જુવાન તુર્કો, ઉદામો અને કમ્યુનિસ્ટો બેગા થઈને એવી આમોહવા પેદા કરશે કે તેને પરિણામે દિલ્હીમાં લોકોનો ફાટી નીકળ્યા વિના નહિ રહે. ઇન્દિરાજીના નેતૃત્વમાં નવી ઉદામ સરકાર ચલવાની તેમની તૈયારીઓ પણ હતી.

— રફોટક સ્થિતિનો અંદાજ ચલાણને આવી ગયો હતો. ડેમોસ્ટની કારોબારી મળી તે સમયે એમણે લશ્કરને સામ્યદું કરી રાખ્યું હતું. બીજી બાજુ, ચલાણ સમાધાનના પ્રયાસો માટે રાત ને દિવસ એક કરી રહ્યા હતા. એમણે એક ઠરાવ તૈયાર કરીને, ખાતમીમાં ઇન્દિરાજીને બતાવીને, તેમને અનુકૂળ થાય તે પ્રકારે તેમાં સુધારા પણ કરી લીધા હતા. પરંતુ, આ ઠરાવનો ખરડો મોરારજીભાઈ તથા સિન્ડિકેટથી ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. દૂકમાં ચલાણ એકપક્ષી 'સમાધાન' પોતાના સાથીઓ ઉપર લાદવાની ચાલ ચાલી ચૂક્યા હતા !

કદાચ નિજલિંગપ્પા અને કામરાજ બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ ગયા હતા ? ડેમોસ્ટનું બંગાણુ એટલે કમ્યુનિસ્ટો માટે ઘીકેળાં—એવો ભય પણ તેમને લાગ્યો હશે ! આથી જ શું કારોબારી શરૂ થતાં જ નિજલિંગપ્પાએ ઠંડૂ પાણી પીરસ્યું ? અને પોતાની ઉપર ચપેલા રુઢી આક્ષેપો સામે શેષ અને દુઃખ પ્રગટ કર્યાં. આ પછી તો ગુપ્તા, મુખરિયા, અતુલ્યાણુ અને રામમુખગ સિંહ સૌએ એમાં સૂર પુરાવ્યો. ચલાણે વાતાવરણુ વરતીને નિજલિંગપ્પા સામેના આક્ષેપો બૂલધી થયા હોવાનો ઠરાવ પેશ કર્યો. આ પછી એક્તાનો ગુપ્ત ખરડો બહાર કાઢ્યો. સૌ એને વળગી પડ્યા ! કામરાજ અને મોરારજીભાઈએ એમાં થોડાક નજવા મુદ્દારા મુચ્યા. ઠરાવમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવા માટે દળાણુ ક્યું પણ એકાદ શબ્દ સિવાય વધુ કશો ફરકાર કરવાનો ઇન્દિરાજીએ ઇન્કાર કર્યો.

— દળાણુ યશે તો ડેમોસ તૂટી જશે એવી ધમકી ફરી પાછી

આતી પડી ! મોરારજીભાઈ માટે અંગત રીતે અને ગજકીય દૃષ્ટિએ આ બધું મૂળે મોટે સહી લેવાનું અપમાનજનક હતું. તેમણે વિરોધ તરીકે કારોબારીથી 'વૉક આઉટ' કરવાનો વિચાર કર્યો. કામગાળે ખામોશીની સલાહ આપી. અ તે મોરારજીભાઈએ ખીન્ન હાથ ઉપર સમતિ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો પરંતુ વિરોધમાં મત આપવાનું પણ ઉચિત ન લેખ્યું... 'વિનાવિરોધે' એક અસમતિ સાથે એકતાનો હાથ પસાર થઈ ગયો !

પાટીલે, પાછળથી જાહેર કર્યા મુજબ, પોતે એકલાએ સિંહગર્જના કર્યાના હેવાબને ખોટો જણાવીને એવી સફાર્થ કરી છે કે નિર્જલિંગપાએ અષ્ટ સલાહ આપી હતી કે 'હાલના સંતોગોમા કંઈ થઈ શકે તેમ નથી...' વળી, તેમણે બચાવમા એમ પણ કહ્યું છે કે મોરારજીભાઈએ શિસ્તભંગના પગલાંનો આગ્રહ ચાલુ ગણ્યો હોત તો મે તેમને ટેકો આપ્યો હોત. જો મોરારજીભાઈ અને કામગાળે કારોબારીમાંથી 'સલાસાગ' કર્યો હોત તો હું પણ તેમને અનુસરત પરંતુ સંઘમાં લગાણ પડે તે સૌ ટાળના માગતા હતા...

- કદાચ એમ કહેવું જોઈએ કે ફ્રેડ વર્ણ મગ્યામાં લગાણ પાજાના આરોપથી બચવા માગતા હતા !—લગાણ પડે એની ચિંતા કરતા પોતે ભ્રાજીનું કાગળ બન્યા એવા આરોપથી બચવા માગતા હતા. મોવડીઓ મારીપચા પુરવાર થતા હતા !

૧૧ : આંતરકલહનો ઊકળતો ચરુ

દેશેષ કારોગારીમા એકતાને નામે બીનુ સકેનાઈ ચવા પત્રી એનું પોઝગડપ બીજા દિવસથી જ પ્રગટ થવા માંડ્યું હતું. દેશેસ પ્રમુખે એવો ખુનામો કર્યો હતો કે કારોગારીમા “ચાક કરો અને બૂધી જાઓ”નું વચણ લેનાયુ હતું પણ હવે પત્રી કોઈને શિસ્તભંગ માટે છટકવા દેવામા આવેને નહિ. તો વળી, “વ્યક્તિપૂર્ણ સમુખત્યાગશાહી લાવજે” એવો દંદિગને ઉદ્દેશી પ્રસારો દેદગમાથી (તા ૨૭) કરી લીધો હતો. બાદ તેમણે એમ પણ જાહેર કર્યું હતું કે મોગગજભાઈનો મનાય હજી ચર્ચવાનો બાકી જ છે’

- દેશેસ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના નાયબનેતા રજામાનદ મિશ્રાએ કારોગારીના બંને દગવોની ગ્રાટજ્યી ગાદના ન્પટ જ્યું હતું કે આ ઉકેલ મિદાતોના બોગે લાગવામા આવ્યો છે વળી, બીજા દગરમા મગથા પાખ ઉપર સત્તા પાખનું વચગ્વ સૂચવવામા આવ્યું હોઈને દેગ ઉપર સમુખત્યાગશાહીના ભય પેદા થયો છે

— યુગગતમા ગેઝેટના પ્રમુખ વલ્લભાઈ શાહે આ અગાઉ દિમતપૂર્વ ન્પટ નિવેદનો કર્યા હતા અને કૃપિપ્રધાન દાકોગભાઈએ દંદિગગના ચનાણ સર્તન અગે ભયગ્યાનો ચીધીને બાકરી દીકા કરી હતી. કારોગારીના દગવ બાદ તેમણે દંદિગગને દગ કરાની મગ ઉપરી હતી ત્યારે, વલ્લભાઈએ નિશ્ચાયપણે ઉચ્ચાર્યું હતું કે ‘ને ગાગમાગીએ ઉચ્ચ કક્ષાએ થયેલી ગેગશિસ્ત પ્રત્યે નાપસદગી

દર્શાવી હોત તો તેની પ્રતિષ્ઠા વધી હોત અને કોંગ્રેસ વધુ મજબૂત
 બની હોત...' તેમણે પ્રદેશ કોંગ્રેસ અમિતિની બેઠકમાં (તા. ૨-૯-૧૯)
 એવો ખુનામો કર્યો હતો કે “આખી કોંગ્રેસ તૂટી જાય એમ હતું
 એટલે સંજોગોને વશ થઈને કોઈ પગલા લેવામાં નથી.” સાચોસાચ
 એમ પણ ઉમેર્યું હતું કે “જ્યાં સુધી એવો ફગવ નહિ ઠગવામાં
 આવે કે જે શિસ્તભંગ થયો છે તે ખગળ થયું છે અને ભવિષ્યમાં
 આવું નહિ થાય, ત્યાં સુધી કોંગ્રેસમાંથી શિસ્તભંગનું કેન્સર કઢી મટવાનું
 નથી... કોંગ્રેસ ઢોઢીમાંથી પાગ જતરી છે એમ કહેવું દમ
 ગણાશે”

ગુજરાતના લોકસભાના સભ્ય મનુભાઈ પટેલે આ બધું પતી
 ગયા પછી દસેક દિવસે અમદાવાદ-વડોદરા ખાતે એવો ખોખારો
 ખાધો હતો કે “કારોબારીએ કોંગ્રેસની એકતા ટકારી ગળવાને
 નામે ગેરશિસ્તને થાળડી છે... એ એકતા કૃત્રિમ છે, ધૂળ પરનું
 લીંપણ છે. આથી સાચા કોંગ્રેસીઓમાં વહેમ અને અવિશ્વાસની
 લાગણી પેદા થઈ છે. આના કરતાં ગમે તે પરિણામ આવત
 પણ પગલાં ભરવા જોઈતા હતા... શિસ્ત વગરની એકતા
 શા ખખની? કારોબારીએ ગેરશિસ્ત પર મદોગ મારી એથી
 કોંગ્રેસનો આત્મા હણાઈ ગયો જે... કોંગ્રેસ માત્ર ખોખુ જ રહી
 ગઈ છે...”

આમ, સીધા ચાળખા લગાવીને તેમણે એવો દાવો કર્યો હતો
 કે “અમારી ‘વિન્ડિકેટ’ના ૩૦૦ જેટલા (I) પાયખેન્ટના કોંગ્રેસી
 સભ્યોની નીતિમત્તા તોડવાના પ્રયત્નો ચતા હોવા છતાં તેઓ અડીખમ
 બાકા છે... (મસદના કુવ કોંગ્રેસી મળ્યો ૪૨૮ છે તેમાંથી ૩૦૦નો
 પોતાને ટેકો દોનાના દાવામાં ઉઘાડી અતિશયોકિત છે ધણાના
 મને નેમની અતિમવાદી પાખમાં માત્ર ૧૫-૨૦ પણ અડીખમ ત્તા
 હશે I)

તારકેશ્વરી સિંહાએ પણ તેમની તાલી જાનામાં કહી નાખ્યું હતું કે હવે અમાગ સૌ માટે ‘અંતગત્માના અવાજ’નો (શિશ્નભાગનો) દ્રવાજો ખૂંધી ગયો છે (તાજે જ પગ્યો મણિપુરમાં મળી ગયો છે). તેમણે એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે કોંગ્રેસના ઉમેદવાર રેડ્ડીની હાર થતાં કોંગ્રેસના વડા પ્રધાને ગળનામું આપી દેવું જોઈએ.

આમ, સિન્ડિકેટ અને ઇન્ડિકેટ એકેને કળ વળી નથી. જંગનો ખીન્ને તળકો શરૂ થઈ ગયો છે. મહાસમિતિ મળે તે પહેલાં જ તે પોતપોતાનું જળ જમાવવા તમામ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ગાંધીમાનુ ભંગાણું વડું જભીર રૂપ લે તો નવાઈ નહિ.

- મોગરજીભાઈ દુન્ખી છે, કઈક અંશે અત્યુન્ખ છે. અમદાવાદના તેમના વ્યાખ્યાને ખૂબ સારી છાપ બિલી જરી છે. એમને માટે પ્રધાનમંડળમાં પાછા જવાનો હાલમાં કોઈ સંભવ જ નથી. કેવળ સત્તામાં ગંધીને જ એવા ધામ એમ પણ નથી, એ વાત પણ તેઓ ખીકારે છે. પરંતુ, હજી તેમને તેમના અપમાનનો રૂપ મ્હી ગયો છે. અને તેમને એથીય વધુ દુન્ખ તો ગેરશિસ્ત ચનારી લેવાને કાગણે થયું છે. ઇન્દિરાજી પોતાની બૂમ કમૂલ કરી લે તો નવેસરથી વિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જાય એમ તેઓ માને છે અને એવા સૂચનો પણ કરે છે. આ માટે એક સાચા ‘સત્યાગ્રહી’ તરીકે તેઓ ‘સત્યાગ્રહ’નો ઠોક પ્રકાર ટૂંકી રહ્યા છે. અવગત તે પ્રકાર કોઈના ઉપર દગાણું લાવવાનું, ઉપવાનનું કે જાહેરમાં ગામલાનું પતનું નહિ જ હોય — એમ પણ તેમને જણાયું છે.

— સિશ્નની વાત વાયોગવાધીય હવે વડુ વળવાનું નથી એ પણ અપટ્ટ છે. પોતાના અંતગત્માને વધારા મેનારે કોઈ નહિ તો — મોગરજીભાઈ, મિલ્લિંગપ્પા અને કામગરે તો — ઇન્દિરાજીએ પોતે જ ‘ઓન્નર’ કરેલા કોંગ્રેસના ઉમેદવાર રેડ્ડીને પડતા મૂકવાનું વચણ જાહેર કર્યું ત્યારે જ વડા પ્રધાનની સામે પગલું લાગુ નેઈતું હતું.

સિદ્ધાન્તની ખરી કમોળી ત્યારે જ જાણી થઈ હતી, તે વખતે લેવાનું પગલું મુનતરી ગણ્યું.

કદાચ રેડી જતી જશે તેની અણતરીએ પાછળથી બગાડ સક-
તામ લેવાનું વિચાર્યું હતું? અગર તો તે વખતે આકડું પગલું
ભગતા કેએસ તૂટી જશે અને ઉદ્દામો અને કમ્યુનિસ્ટોનો ટેકો હોવાને
કારણે ધન્વિરાજ ની સરકાર ગ્રી લેશે તે ભયે, જે મૂળા ગ્લા
હોય તો તે માટે પોતે જ જવાબદાર છે.

*

આજે સરકારની યા તાજી થાય છે ૧૯૩૪મા પ જવાહરલાલ
કેએમના પ્રમુખ હતા ત્યારે કોનસને સમાજવાદ અને વર્ગવિગ્રહના
ગહે લઈ જવા તેમણે હારે દબાણ આપ્યું હતું ત્યારે સરકાર
રા તજ રાજેન્દ્રાણુ અને તેમના સાથીઓએ પ નેહરુને 'રુકનાવ તે'
આત્મ આધો હતો. અો પતિતજ એ રીતે વર્તવા તૈયાર ન હોય
તો તેમના આ સાથીઓએ કારોબારીમાંથી છૂટા થઈ જવાનો દયારો
પણ કર્યો હતો. પ નેહરુએ આ મિતિમાં સાથે ગીને થાન તેડુ
જ કરવાનો શાણો નિર્ણય લીધો હતો.

મોગરજીભાઈએ સરારનુ અને ધન્વિરાજએ તેમના પિતાજીનું
અનુસરણ ન્યું હોત તો કેવું સારું બીજું દષ્ટાત પણ માફ કરવા
જેનું છે ૧૯૩૮મા સુભાષ ણુ ગાંધીજીની અનિ જ છતા બીજા વાર
કેએમ પ્રમુખ તરીકે જાણ ગ્લા અને ગાંધીજીની ખુદી લનામણ
છતા સુભાષના દરીફ પ હિમીતારમૈયા હાગ પામ્યા ગાંધીએ
પોતાની હાગ તરીકે એનો મીકાર કર્યો આવે વખતે સુભાષ ણુએ
ગ્રેની કેએસ કારોબારીમાંથી સરદાર ગજેન્દ્રાણુ અને તેમના
સાથીઓએ ગણનામાં આપી દીધા હતા.

- સરદાર અને ગજેન્દ્રાણુની નીતિ આત્મનિશ્ચાસ પર નિર્ભર હતી
એમની તો ખુદી એનેજ હતી સામામા તાકાત હોય તો ઉદામ

વાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદ કે ફાસીવાદનો ગદ્દ લઈ લેએ એમની સામે ખુલ્લે મોરચે (છૂપી રીતે અને જવાબવાથી નહિ) અમે જિલા ગ્રહીશું, બેઈએ છીએ પ્રજા કોની પાછળ જાય છે—આવી તેમની ખુમારી હતી

આજના મોવડી મજામાં નથી આવી સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા નથી આવી આત્મનિષ્ઠા એમને ગણ્યો નથી ગતા પક્ષની અપરિણતાની વધુ પડી છે! ૧૯૭૨ મા ફરી પાછી ટ્રેસ, ચેન કેન પ્રકારે—ચેન કેન સ્વરૂપે, સત્તામાં આવે એ જ એમનું લક્ષ્ય છે!

● અન્યત્ર ભાગતની કેન્દ્ર સરકારની ચિંતાની દૃષ્ટિએ સિદ્ધાન્ત પરમ ટ્રેસ સંગ ગ્રહે અને ટપા ગ્રહે એ હિતાવહ છે પણ ગમે તેવી ટ્રેસ ગમે તે પ્રકારે ટપા ગ્રહે એમાં નથી ટ્રેસનું કે નથી રેશનું બનુ થવાનું ટ્રેસના નેતાગો એમના છૂર્ક વાણમાંથી હજી બહાર આવી શક્યા નથી એ આજનું સૌથી મોટું દુઃખ છે

એ જ આજની ચિંતિમાં એક કામ તો ચર્ચ જ શક્ય હોત ટ્રેસના દલિદાસમાં પ્રણાલીરૂપ બની ગયેનો એક તરીકો હજી અજમાયી મળ્યો હોત તે એ કે દલિદાસના ખુ ન મુન્યા ૧૧ ત્ર મૂડીવાની વર્ગમિત્રી સમાજવાદ સામે મોવડીમજા વર્ગસમન્વયના ગાંધીપથી સમાજવાદ ને નામે ટ્રેસમાં જ એક અપ્રેર અનગ જૂથ ઊભું કરી શક્ય હોત આમાં કંઈ જ અલગ નથી આત્મિક સિદ્ધાન્તિક લક્ષ્યનો આ ધર્મ છે ટ્રેસમાં ૧૯૦૬થી આના આત્મિક જૂથો ઊભા ચતા—સિદ્ધાન્ત સારુ લક્ષ્ય કરતા આના છે

દર્શાવે તો ૧૯૫૫માં આવડી ટ્રેસમાં ૫ નેહરુએ ટ્રેસને માથે 'સમાજવા' નું સૂત્ર લાવ્યું ત્યારથી જ ટ્રેસની અંગ મે મુખ્ય પ્રવાહો અપ્રેર આકાર લઈ ગયા હતા—૫ અપર સધાર્તા અદર અદર અમાધાન કરીને આનતા આન્યા હતા

હવે, આ બનેએ પોતપોતાની વાત કોચેસના સમ્યો પામે અને વિશાળ ધોરણે પ્રભ પાસે રજૂ કરીને પોતાનું બધું અજમાવણું રજૂ.

એક જૂથ ગરીબો માટે જીવુ છે ને બીજું ધનિકોની તરફેણ કરનારું છે, એનો બુદ્ધિવ્રમ કરનારા પ્રચાર સામે બીજા જૂથે પોતાની સામાજિક ન્યાયની નિન્ના પુરવાર કરીને તેની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ અંગે સંકાર્ષ કરી જરૂરી છે કોચેસની અગ્રતા મહત્વના બધાના દારૂ જૂથ તરીકે કોચેસની પ્રણાલી અનુચિત સમાજવાદનો સાચો અર્થ રજૂ કરીને કોચેસને ગયાવવાનો તેમનો ધર્મ છે આતરકનહ કરવાનો આ ઉત્તમ માર્ગ છે

૧૨ : આંતરકનહ ઓગાળવાનો ઐતિહાસિક કીમિયો [૧]

કોચેસમાં આજે જે આંતરકનહ ભળ્યો છે એ આખા દેશની લોક-શાંતી ધંભાગતને ઝિઝહિલ કરી દેનારો છે, એવો ભય અધ્યાત્મ નથી તે ભય કનહના કાન્ધાને આભારી નથી, કનહ પ્રગટ કરવાની અંતે ભડી લેવાની રીતને આભારી છે

કોચેસના ૮૫ વર્ષના ઇતિહાસમાં આંતરિક કલહોના પ્રસંગોને કોઈ પણ નથી અનેક વાર સંદાતિત મનાયો ઉપર તો કેટલીક વાર મૈત્રિક વ્યાવહારમાં મામલો એટલી દહે વીકર્યો હોવાનું પણ જોવા મળે છે કે કોચેસમાં ભગાણુ જ પડે! અનેક વાર ભગાણુ પડી ચૂક્યું પણ છે અને ભગાણુ પાડનારી ધનાઓ વારંવાર આવી

આનીને પસાર થઈ ગઈ છે. સમય જતાં વળી પાછી એકતા સંધાઈ છે !

- સરાન એ નથી કે પદમા કદી લગાણુની જિયતિ જ ન આવે. મયાય એ છે કે એની જિયતિ આવે ત્યારે બને જૂથોનું વર્તન કેવું હોયું જોઈએ ? અને જ્યારે મૂળભૂત નીતિના સવાલો બહા થાય અને છૂટા પડ્યાનું યોગ લાગે ત્યારેય, કેટલી સમજાઈથી એ પણ થઈ શકે—એ આજના તમામ નેતાઓએ શીખવાનું મટે છે

આપણે થોડીક વિગતે કોંગ્રેસની અદર જાગેલી ડોક્ટરીની તવાઈપ છિપત એક વિહંગદષ્ટિ નાખી લઈએ—કદાચ, આપણને એ લાન દતિદાનમાંથી આજે જે બની ગયું છે, એને માટે હું ખુશરો અને શુભનમ્રુ જોઈએ એવી પ્રેરણા પણ મળશે ..

- કોંગ્રેસની ભગ્યુવાન વયે બગમબના વગ્મો દરમ્યાન (૧૯૦૫ થી ૧૯૧૧) ગભીર ડોક્ટરી જાગી હતી ત્યારે ફીરોજશાહ મહેતા, ગોખલે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને ગણમિહારીની મવાળ નેતાગીરી સામે ‘માન, પાવ અને લાવ’ (બાવ ગગાધર દિબદ, બિપિનચંદ્ર પાન અને લાના લલપતરાય)ની ત્રિપુટીએ જહાવ ‘ગાંધીય પક્ષ’ (નેશનલ પાર્ટી)ની સ્થાપના કોંગ્રેસની અદર જ કરી હતી. બેની વચ્ચેની જ જાગતમા પાયાનો બેદ હતો મવાળો ‘આગ્રહો’, ‘અગ્રહો’માં માનતા હતા, ત્યારે જહાલો વિરોધ અને આદોલનોમાં, મવાળો ‘બધાગણીય’ ધગવાથી અટકી જતા હતા, અથવા બહુ બહુ તો દગવો કરીને પ્રતિનિધિમંડળો દ્વારા વિદેશી અને આપખુદ સરકાર પર દબાણ લાવવા મથતા હતા, જહાલો ‘બદિદગ’, ‘અદેશી’ મ્વત્ત્ર ગાંધીય શિક્ષણ તથા સરકારના કાનૂનોનો ભંગ કરવાના કાર્યક્રમો સુધી જવા તૈયાર હતા એક રીતે જોઈએ તો, મવાળ નેતાઓ બોદ્ધિક અગ્ર પર પોતાની અસર પહોંચાડવા

મયતા હતા, ત્યારે ‘ગણવાદીઓ’ વોકમમુદાસને સ્પર્શવા મયતા હતા. મવાગ સુધાગકો પ્રેરણા માટે પશ્ચિમી દેશો તરફ દૃષ્ટિ દોડાવતા હતા ત્યારે જહાન ગણવાદીઓ ભાગતના પ્રાચીન વાગસા તરફ વળતા હતા, મવાગો બ્રિટિશની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર ધણો આશર ગમ્મતા હતા, ત્યારે જહાનો ગણના પોતાના બાગ ઉપર મુન્તાક મહેવા માગતા હતા. મવાગો ‘સાગ્યાનિક સ્વગત’થી મતોપાવા તૈયાર હતા, ત્યારે જહાનો ‘અગત્ય અમારો જન્મનિક્ક અધિકાર છે’ એવુ સૂત છુનદ કરતા હતા.

- વિનીત વડીન નેતાગીરી અને જહાન નેતાગીરી વચ્ચે વિમ્મવાદ નાનોસૂનો ન હોય. ૧૯૦૬મા કનકતા અધિવેશનથી મતમેદોની ખુબી અધગમલ શરૂ થઈ ગઈ હતી, તે ૧૯૦૭મા મુગત અધિવેશન વખતે ધગક સાથે બહાર આવી હતી, કોંગ્રેસના આ અધિવેશનનુ અગ નાગપુગથી બદલીને મુગત ગખીને વિનીનોએ બાજી હતી જવા ધાયું હતુ. પ્રથમ તો, પ્રમુખપદ અને જ વિમ્મવાદ જોયો થયો. વિનીનો તરફથી ગસનિદારી વોપ અને જહાનો તરફથી લાના લજમતગય કોમેદવારો હતા. જહાનોના ‘ગણી પક્ષ’ આગને વગમે કચકતામા જે ઉદ્ધામ નિશ્ચયો લેવગયા હતા તેમા પીઠદ કગવાની શક મુગત ખાતે જબી થઈ હતી આથો જહાનો લડી લેવાના મુગા હતા. અતે, માગનો વીકર્યો જૂતા અને ખુગસીઓ ઊઝળી.

આથી બોગી કોકેના વિનીનોએ બીજે નિવસે પોતાના અનુયાયીઓ (બહુસખ્ય)ની બેઠ બોવાનીને કોંગ્રેસનુ બધાગ્યુ જ એવુ ધમુ કે ‘રાષ્ટ્રીય પક્ષ’ તેમા દાખલ જ ન થઈ શકે !

આમ, લોગમાન્ય દિગકના ‘ગણી પક્ષ’ને ગોખરેલી મવાગ નેતાગીરીએ બટમતીના જરે કચિસની બહાર ધકેલી દીધો હતો. છતાં ૧૯૧૫મા જ્યારે ગોખરેનુ અવસાન થયુ ત્યારે દિગક મહાગળે અમશાનબૂમિમા અજનિ અપતા કચ્યાયું હતુ.

“આજે હિંનુ અમૂલ્ય રત્ન, મહાગણુ સૂષણુ, અનન્ય મેવક આ અમ્માનુભૂમિ પર અનંત નિદ્રામાં સૂતો છે. એમને અનુસરવાનો સ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરો . એમ કરશે તો એ પુણ્યાત્મા પરનોદ્ધમા પણ પ્રસન્ન રહેશે ”

—હૃદયની આરી નિર્મળતા આજે યાદ કરવા જેવી છે.

- ૧૯૦૭માં કેએમભાઈ હામી ડાહ્યામાં આવેલા ટિપ્પક મહાગણ ૧૯૧૬માં લખ્ખનૌ કેએમ વખતે પુનઃ પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેમણે, તેમના જ વિનયનો પરોઝો ઊકચો હતો (ત્યારે મહાત્મા ગાંધી માટે આ પ્રથમ પ્રવેશ હતો) ૧૯૧૮માં મૉન્ટેક્સ્ટ સુધારા વખતેય દોઝસમાં મતબદો પડ્યા હતા એક પક્ષ તેને અગ્નિચામ ફગાવી દેવા માગતો હતો બીજો પક્ષ તેને અમુક સુધારા પછી આનંદગમ્ય લેખના હતો આ મતભેદોમાં મરાળ પીઠ નેતાઓએ —શ્રી દિનશ વાર્ચ, મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, જૂપેન્દ્રનાથ બમુ અને અમિતાયજી મજમુરે —બાજ પર ખસી જઈને ગતો માંડ્યો કરી આપ્યો હતા આ પછી વિનીતોનુ દળ ધમસથી છૂટ પડી ગયું હતું

- ૧૯૧૯માં અમૃતચમ્પા પલબેદો (જૂથબેદો)એ વધુ ઉમ્મર ૩૫ પડ્યું હતું આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એક બાજુ ચિત્તરજન દાસ બ્રિટિશ મુલકેના સુધારાને ફગારી દેવા અને આડખી-પીઓ ઊભી કરવા (અસહકાર જ કહોને)ના વચણના હતા, ત્યારે ગાંધીજી સહકાર કરવાના પક્ષગર હતા.

અનમત, ત્યારે રિજેક્ટ ગાંધીજીનો જ અર્થો હતો

- ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ સીધી લડતનો માર્ગ અનિવાર્ય લેખ્યો, ત્યારે ખૂમીની વાત એ છે કે દેશમધુ દાસ ગાંધીજીના કાર્યક્રમની વિરુદ્ધ

હતા બગાડી દાસનાથુની પાછળ હતું આમ છતાં, ગાંધીજીએ કેનડાભા (ખાસ) અધિવેશન બોલાવવાનો આગ્રહ ગણ્યો (૧૯૨૦ સપ્ટેમ્બર) ધારાસભા અને કોર્ટોના બહિષ્કારનો દગવ વિષય વિચારણી સમિતિમાં ગાંધીજી માત્ર ૮ મનોની બ મનીની છતી ગયા (ખુલ્લા અધિવેશનમાં તે ૧૮૮૬ નિ ૮૪૪ મતે પસાર થયો હતો) પણ, આથી કંઈ દેશવધુએ પોતાની લડત ટાડી દીધી નહિ ૧૯૨૦માં નાગપુર અધિવેશનમાં તેમણે જોર અજમાવી લેવાનો નિર્ગધાર જોઈ કનડાનો કંગાર ૨૦ કંગારના તેઓ પોતાના જથ્થા ૨૫૦ પ્રતિનિધિઓને, રૂ ૩૬૦૦૦ ગાંધીના ખર્ચાને, ૧૧ ગાળ અને આસામમાંથી સાથે લઈ આવ્યા હતા વિષયવિચારણી સમિતિમાં સારો એવો સંઘર્ષ જાણ્યો.

— પરંતુ ધાર્મ્ય હતું શું ને બન્યું શું? ગાંધીજીએ દેશવધુને છતી લીધા. ખુદ દેશવધુએ જ ખુદની બેઠકમાં અમલકારનો કસાવ ગૂંઘ્યું કર્યો ને લજપતગાયે ટેકો આપ્યો.

- ૧૯૨૦માં ગયામાં કોંગ્રસ અધિવેશન મળ્યું સાને ડિગ્રાનીમાં કરી નાખનારો સવાન દત્તા ધારાસભા પ્રવેશનો કેટલાક એક માનતા હતા કે ધારાસભા પ્રવેશની છૂટ આપવામાં આવશે તો અસહકારનો આપો પાયો જ ખતમ થઈ જશે, બીજી બાજુ, મિટિલ તાજની વફાદારીના મોગદ લીધા વિના તથા પ્રમાણપત્રોની નીકળ કર્યા વિના ચિત્તગંજન દાસ સંગઠન તંત્રા મદની બહુ જલ્દ દેશવધુના મતના દત્તા

— ખુદની વાત તો એ છે કે, ગાંધી અધિવેશનના પ્રમુખપદે ગાંધીજીએ જ તેમને બેસાડ્યા હતા અને દાસનાથુ પણ આવ્યા ત્યારે ખાસમાં બે કામના લાઈને આવ્યા હતા એક તો પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનનો અને બીજો પ્રમુખપદના ગણનામાંનો. સાધારણ જ તેમણે “ગવર્નર પક્ષ”ની સ્થાપનાનો વિચાર પૂછ્યું કરી ગણ્યો હતો.

અને, અધિવેશન પૃથુ^૧ થતા જ તેમણે અલગ પક્ષ 'સ્વગજ પક્ષ' સ્થાપ્યો જ. મોતીલાલ નેહરુ તથા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ જેવા સુનદા ધાગસાસીઓ દેશમધુની પડખે ઊભા હતા.

- આમ, કોંગ્રેસમાં વળી 'નાફેગવાદીઓ' એટલે કે સુન્દતપણે 'અમદુદાર ને વળગી રહેનારા' અને 'ધાગસલાવાદીઓ' એવા બે પક્ષો પડી ગયા હતા. પરંતુ, દેશમધુ પોતે જ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. એટલે એમણે ગણનામુ આપવાનો પોતાનો ધર્મ લેખ્યો. પરંતુ, પીઠ નેતાઓ ઠીકી ઉતાવળ જવા માગતા ન હતા. ૧૯૨૩ ફેબ્રુઆરીની મહાસમિતિ સુધી ગણનામાનો નિર્ણય મુલતવી ગમનામા આવ્યો. અતે, કામચલાઉ સમાધાન શક્ય બન્યું. ૫-૧૧-૧૯૨૩ના અતે અચૂલ કપામ આઝાદના પ્રયત્નોને સફળતા મળી.

— બને જૂથોએ 'ધાગસલા પ્રવેશ' કે 'અલ્પિકાર' અંગે પ્રચાર કરવાનું એપ્રિલ સુધી બંધ ગણવાનો નિર્ણય લેવાયો. જેકે, બને જૂથોને આ ગિલામના કાર્યક્રમો — એકબીજાના કામમાં દખલ ન થાય તે રીતે — પાંચ પાડવાની છૂટ આપવામાં આવી.

- પરંતુ, આ 'તત્પૂર્વતી તલવાગ'ના વાતાવરણનો અત લાવવા સારું મોવાના આગદને પ્રમુખપદે ખાસ અધિવેશન બોલાવવાનું નહીં થયું. ૧૯૨૩ના મરેચ્છમાં દિલ્લી ખાને ખાત્ર મેંડ મળી અને ત્યાં દેશમધુને નિવંધ વિવંધ પ્રાપ્ત થયો જે કોંગ્રેસીઓને ધાગસલા પ્રવેશ સામે "નૈતિક" વાદો ન હોય તેમને તે ગમે જવાની છૂટ મળી, અને ધાગસલા પ્રવેશ વિરુદ્ધનો પ્રચાર બંધ કરવાનું દગરવામાં આવ્યું. જેકે સાથેનાથ ધાગસલા પક્ષે ગચનામક કામમાં દિગ્રો લેવાની ખાતરી આપી અને જેઓ સવિનયમગતી લડતના માગે જવા માગતા હોય તેમને માટે અનગકારક યોગના તોળા જવા એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી.

— જોકે દેખીતી રીતે જ ધાગસલા પક્ષનો આ વિજય હોના છતાં ભારે કુનેહથી સૌને રીઝવવાનો આ પ્રયાસ હતો.

— પરંતુ હજી મામલો ચાલતો ન પડ્યો કેડોનાડામાં અધિવેશન મળતા વર્ગી દિલ્હીના દરમિયાન સામે સખત વિરોધ વડોળ મળ્યો. આખરી ભાગના પડતા રોકવા માટે ગજગોપાધ્યાયીએ સમાધાનનો માર્ગ કાઢી આપ્યો તે મુજબ—

- (૧) કબજતા, નાગપુર, અમદાવાદ, ગયા અને દિલ્હીના અધિવેશનોએ પત્તા ઉઠેલા અસહજાગના દગવોનો ફરીથી ગ્રીકાં કરવામાં આવ્યો.
- (૨) અલ્પકાળના સિદ્ધાંત અને નીતિમાં ફરીથી શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવામાં આવી.
- (૩) ગયનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર ખાસ ઝોડ આપવામાં આવ્યો.
- (૪) તેના આધારે સવિનયભગ માટે તૈયારી કરવાનો આમંત્ર મેલવામાં આવ્યો.

- પરંતુ આ બધા છતાં ‘વાગમલા પ્રવેગ’માં ‘નૈતિક’ વારો ન હોય તેમનો એ અધિકાર માન્ય રહ્યો અન્યતઃ, આ તો બીજું સફેલાઈ ગયા જેવું થયું! આથી, ૧૯૨૪માં શાંધીજી જેનમાં બીમાર પડીને છૂટ્યા ત્યારે તો વર્ગી વાદ્ય મેગર્ષ ચૂકર્ષા હતા.

આ દરમિયાન ગ્વરાજ પડે કેન્દ્ર તથા પ્રાંતોમાંની ધાગસલાઓમાંની કામગીરી દ્વારા દેશભરમાં સારો એવો પ્રભાવ પાળ્યો હતો. આથી તેઓ જેમમાં હતા બીજી બાજુ શાંધીજીના ખાસ અનુયાયીઓ મિલ્લત-નુસ્ત હતા.

ધારી મમલોને અતે, નધીજીએ પોતાના નિરંજનમાં ૨૫૮

“મારી ગર્થપદ્ધતિથી અને સ્વરાજ પદ્ધતિઓ વચ્ચે પાયાનો ભેદ છે અનેની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિમાં જ ભેદ છે . પરંતુ હું મારી વાત અગળ પક્ષના મિત્રોને ગળે ઉતારી શક્યો ન હોઈ તેમને તેમના માર્ગે જવા દેવામાં જ ન્યાય રહેતો છે. અગાઉ દિલ્હી અને કોકોનાડાના ઠગવ મુજબ તેમણે તે ગસ્તે વણી મળિલ કાપી પણ છે તો હવે તેમને તેમનો પ્રયોગ કરી લેવા દેવો ગલ્લો હું એમના માર્ગમાં વિશ્વો નાખવાનું કે તેમની સામે અગવળ કરવાનું ન જ કરું, અત્યંત પ્રત્યક્ષ મદદ કરવાનું જ માગતી ન અને ભવિષ્યમાં તેઓ દેશને પ્રત્યક્ષ લાભ થયેનો પુગવા કરશે તો માગ જેવા અશ્રદ્ધાળુઓને પોતાની જૂન દેખાશે અને જો આ ગસ્તે પોતાનો બ્રમ ભાગી ગયાની ખાતરી થશે તો તેઓ નિખાનસપણે પાઠા વળે એટલા શુદ્ધ દેશલક્ષ્ય છે જ એમ હું માનું છું’

ખીજાણ સ્વરાજ પક્ષ તરફથી દેશનું તથા પ મોતીનાવજનું સમુક્ત નિવેદન પગટ થયું

તેમણે ધાગમભામાના પોતાના કાર્ય ઉપગત માધીજના અનાત્મક કાર્યને પૂર્ણ દિલથી અનુમોદન આપવાનું સ્વીકારીને ઉમેર્યું કે—

‘અનાત્મક કાર્યની પીર વિના આપણ ધાગમભાનું કાર્ય પાંગળું રહેશે, ગરણું કે, ધાગસભાની આપણી નીતિને મદદ તેમ જ અમરકાંડ બનાવવા માટે આપણી પાછળ જે બળ જોઈએ તે આડુ આપણે ધાગસભાની અદ્ય નિદિ બહાર જ નજર કરી પ મે એના વિના આપણું કાર્ય અસકય થઈ પડશે

આમ કનીને તેમણે માધીજને એવી ખાતરી આપી કે, “જે દાણે અમને માત્રમ પડશે કે, સવિનયભર્ય વિના નોકર-શાહીની સ્વાધી હદને પહોંચી વળાય એમ છે જ નહિ તે જ દાણે અમે ધાગમભામથી ચાલ્યા આશુ તે વખતે અમે

“તમે જીએથી ‘સ્વતંત્રતા’નું નામ લેને લીલા કરો પણ તમાગ બોલવામા જે સચ્ચાઈ નહિ હોય તો તે ‘જ્ય’ શબ્દોનો ખાતી બમડાટ જ રહેશે . . . જે તમે તમાગ ચોલેલાં વચના પાળવા પણ ત્યાં ન હો તો તમારી સ્વતંત્રતા ક્યાંથી આવવાની છે? સ્વતંત્રતા એ કેવો નક્કર વસ્તુ છે એ શબ્દોની વિતરણથી પ્રાપ્ત થતી નથી .”

● ઇન્દિરાજીએ જાતે રેડ્ડી માટે ઉમેદવારીપત્ર લખ્યા પછી, તેનો ખુ નો સીકાર કરી લીધા પછી, ગમે તે બહાને (જે બહાનુ પણ પાડાઈ શકે ચુગ્વાર થયું) પોતાનો બોન ફેંક કરાવું ક્યું અને કમ્યુનિસ્ટો તથા હદામ પિરોધ પક્ષોના ઉમેદવારને જિતાડીને, પોતાના જ ઉમેદવારને હગારીને જે આનંદ લૂલ્યો, એ દરમિયાન જોવા ગાંધીજી જીવતા ગયા હોત તો? કદાચ ઉપગ્રા શબ્દો કરતામ વધુ મોટા અને કડુણ શબ્દો તેમના મુખમાંથી બહાર પડ્યા હોત !

એક વધુ દૃષ્ટાંત ધ્યાન ખેંચે છે (વેન્ટન ટાઇમ્સ ૧૭-૮-૧૯૬૧)
શ્રી નીરુભાઈ દેસાઈના વેખને આધારે)

● ખીજુ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતા, ૧૯૪૪ મા મેક્સિકોના મોવડીમ જામા મે નીતિભેદ આગળ તરી આવ્યા ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ ફોર્મ પણ બોગે સુદ્ધમા મહાય આપવા તૈયાર ન હતા રાજાજી, સરદાર પટેલ અને તેમના સાથીઓ ‘શક્તી’ મહાય આપના તૈયાર હતા બારડોની ખાતે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની એક મળી મળી હતી ત્યારે વાતાવરણ તગ હતું ગાંધીજીના પદ સિધ્ધ મહાગિજાઈ પરીમે જણાવી દીધું કે ગુજરાત તો ગાંધીજીને પડખે જ રહેશે ! આની કટોકટીને પ્રસન્ને ગુજરાતે ગાંધીને છેલ્લે દીધો એવું ઇતિહાસમા રખેને લેખાય ! મરદાન મત્તમ્મ જની ગયા એમના સાથીઓ ધૂધવાઈ જિજ્ઞાસા સરદારે એમના સાથીઓને સમજાવતાં સામેથી ક્યું, “તું એવું મરુ નથી ઇચ્છોને જેથી ગુજરાતની પ્રતિમા ખગડાય તું એવું કશું કરવા નથી માગ્યો કે જેથી ઇતિહાસમા

એમ કહેવાય કે ગાંધીને એમના જ પ્રાતમા શળીએ ચડાવ્યા હતા ! તમે સૌ તમાગ ‘અતમતમાના અવાજ’ અનુસાર મતદાન કરજો...”

અતે, એટલા ગાંધીજી જ બોલ્યા : પચટાએની પરિસ્થિતિમા સરદારની વાત બ્યવહારુ હોવાનુ કહીને તેમને ટેકા આપવા સર્વ-સાધારણ સભ્યોને સલાહ આપી : “કોંગ્રેસે અહિંસાનો મનીકા ‘નિઠા’ (creed) તરીકે નહિ ‘નીતિ’ (policy) તરીકે ક્યો હોઈને જો તે અહિંસાની વાત આગળ ધરીને મુદ્દનો બહિષ્કાર કરવાનુ કહે તો તે દબી જ રે... છતાં, જેઓ મારી જેમ અહિંસાને વરેલા હોય તેઓ આ હગવથી દૂર રહે—વિરોધ ન કરે.”

ગાંધીજી અને સરદારની પાસ્ટાઈડ ગણીય નિઠાએ વળી એક વધુ વાર કટોકટીમાથી કોંગ્રેસને ઉગારી લીધી.

૧૪ : સર્વાધિકારની સમસ્યા

કોંગ્રેસની અદર આજે સૌથી મોટી સમસ્યા કોઈ જાગી હોય તો તે એ છે કે સર્વાધિકાર કોને ? મસ્થા પાખના વડા કોંગ્રેસના પ્રમુખને કે સત્તા-પાખના નેતા વડા પ્રધાનને ? કોંગ્રેસમા આ સનાય વગમોથી ગૂચ્ચાનો આઝ્યો છે ૧૯૫૦ માં ૫. નેહરુના પ્રધાનમ રૂબે ગરમીગમા લશ્કરી દરમ્યાનમીરી કરવાનો નિર્ણય ક્યો ત્યારે તેની સામે તે વખતના કોંગ્રેસ પ્રમુખ આચાર્ય કૃષ્ણાવાનીજીએ મખ્ત વિરોધ ક્યો. તેમણે જણાવ્યુ કે કોંગ્રેસ સરકારની નીતિઓ અતે કોંગ્રેસની નીતિઓ અને છે તે જેતા કોંગ્રેસ પ્રમુખને વિશ્વાસમા લીવા વિના મદત્વના નીતિવિવચન નિર્ણયો લેવાય તો તેનાથી કોંગ્રેસ મગમની અમર

પ્રજા માનસ પર ઝાંખી થયે અને પ્રજામાનસ ચત્તા તરફ નજર નાખતુ થઈ જશે આ દષ્ટિએ કોંગ્રેસ પ્રમુખ અને કોંગ્રેસ કારોબારીનો નીતિવિષયક નિર્ણયો લેવાનો અધિકાર વડાપ્રધાને હિવેખવેા ન જોઈએ

૫. જવાહરલાલ આ મતવ્ય સાથે સહમત ન થયા કૃપાનાનીએ કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે ગણનામુ આપતા હિચ્ચારેલા શબ્દો નોંધપાત્ર છે.

“ જો ગણને અપર્યાપ્તા મહત્વના અવાજો વિશે કોંગ્રેસની સૌથી હિચ્ચા કારોબારીને કે છેવટે તેના લોકમાન્ય કીર્તિ ચૂંટાતા વડાને પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ આ લેવાય નહિ, તો કોંગ્રેસ સંગઠનનો સક્રિય અને અમનપૂર્વકનો સહકાર સરકારને મળે કઈ રીતે ? જો સરકારે અને કોંગ્રેસ સંગઠનો વચ્ચે મુક્ત અને પૂર્ણ સહકાર ન હોય તો, પગિણાએ, આજે જેમ લોકોના મનમાં અને કોંગ્રેસ જનોમાં ગૂંચવાડો અને ગેરસમજ જોવા મળે છે, તેવો ગૂંચવાડો અને ગેરસમજ વધશે

વગી કોંગ્રેસ પણ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે અમરકારક કડી તરીકે ત્યારે જ કામ કરી શકે જ્યારે સરકાર અને કોંગ્રેસ સંગઠન વચ્ચે તદ્દપતા હોય

ગામગામ અને શહેરોમાં લોકો સાથે સતત સંપર્કમાં તો સંગઠન રહેતુ હોય છે, અને લોકોના દિનદિમાગનું તે જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે સરકારને તેની સત્તા પણ, સરવાળે તો, સંગઠન પામેથી મળે છે જે કોઈ પગવાથી પડતું સંગઠન નમસ્તુ પડે કે તેની પ્રતિજ્ઞા લોકનજીઆ ઝાંખી થાય, તેનાથી છેવટે સરકારની ઈચ્છિત પણ વહેલી કે મોડી નમગી જ પડે આથી જો અન્યાયનો ગૂંચવાડો સમયમર ફોકવામાં નહિ આવે તો મને ભય છે કે સગ્યા તરીકે કોંગ્રેસ ભાંગી પડશે અને દેશના જાહેર જીવનમાં તેને રથાને કોઈ જૂની કોમવાદી સંગઠન કે પછી સામ્યવાદી પક્ષ પેસી જશે ”

આ પછી ટકનજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેમને પણ પતિત સાથે અથામણમાં ગિતરુ પહોં હતું અને પોતે છૂટા થઈ ગયા હતા. ૫ નેહરુએ આ બાબત પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કર્યો હતો.

‘નીતિ કે વહીવટ અંગેના સગડાગી નિર્ણયોની પૂર્વ ચકાસણી કરવાનો અગર તે બાબતમાં મત પ્રદર્શિત કરવાનો કે માહિતી મેળવવાનો અધિકાર કોંગ્રેસ ગરોમારીને હોઈ ગઈ નહિ વળી પ્રધાનમંડળના સભ્ય હોય તેના કારોમારીના સલાસનો આ સચાઈ વખતે પોતપોતાના અવતર અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકે નહિ કાગળ કે પ્રધાનમંડળની સામૂહિક જવાબદારી અને ગુપ્તતા જાળવવાના સપથનો તેનાથી જાગ થાય છે જોકે, સરકારી નાતિ જાહેર આ પછી તેની જાણાનટ કરવાનો અને તેમાં ફેરફાર સચવવાનો કારોમારીનો અધિકાર હોઈ શકે”

પડિત નેહરુના આ મતવ્યના સમર્થનમાં ક્ષિટનનુ દષ્ટાંત રજૂ કરવામાં આવે છે

ક્ષિટનમાં હેરાલ લારકી લેમર પાર્ટીના વડા હતા અને એટલી વડા પ્રધાન હતા ત્યારે આ સઘર્ષ ઉગ્ર બન્યો હતો અને તે ત્યાંની લેમર પાર્ટીમાં એનીનુ મતન્ય માન્ય થયુ હતુ અને તે મુદ્દા પર લામ્બાએ ગણનામુ આપ્યુ હતુ આ પછી છે ની ચૂટણીમાં હેરાલ વિન્સને લેમર પાર્ટીના વડા તરીકે ક્ષિટનના વડા પ્રધાન તરીકેની ધુરા પોતાના હાથમાં લીધી તે પૂર્વે તેમણે પણ સસ્થા પાખ અને સત્તા પાખના સબધો અંગે અપહતા કરી હતી—

- (૧) લેમર પાર્ટીના આનિક (મહોવા અને જિતવાવાર) સગઠનો (ગજદારી તથા ટ્રેડ યુનિયન) પાનમેન્ટની ચૂટણીના ઉમેદવાર તરીકે પોતપોતાના પ્રતિનિધિ ચૂટે છે

- (૨) પાર્ટીની રાષ્ટ્રીય કારોમારી, જૂજ અપવાદ સિવાય, સ્થાનિક પસંદગીને જ મહોત મારે છે.
- (૩) પગિપદ કે ગણીય કારોમારી બનેયમાથી એકેય લેખ પાર્ટીની પાર્ટમેન્ટરી પાખને પોતાના હુકમ અનુસાર વર્તવાનું ફરમાન કરી શકતી નથી, તે તેનું કામ જ નથી, તો પછી લેખ સરકારને તો એનાથીયે ઓછું ફરમાન કરી શકે
- (૪) પાર્ટમેન્ટરી પાર્ટી (પાખ) સ્વાયત્તમંદલ છે તે પોતાના નેતા અને ઉપનેતાની ચૂટણી કરે છે પોતાનું કામકાજ પોતાની આતમિક લોકશાહી પદ્ધતિએ ચલાવે છે (બહુમતી ગુમાવતા સરકાર તૂટી પડે છે)
- (૫) પાર્ટમેન્ટરી પાર્ટી પગિપદના નિર્ણયો આપોઆપ સ્વીકારવા બંધાયેલ નથી
- (૬) લેખ સરકાર પાર્ટમેન્ટ દ્વારા આખા દેશને જવાબદાર છે, અને તેણે આખા દેશના હિતમાં સાચા અને ચોખ્ખા લાગે તેવા નિર્ણયો કરવા જોઈએ

*

આ બાબતમાં કોંગ્રેસ પત્રિકા મા (૧૩-૮-૬૯) ભારતની વિશિષ્ટ સ્થિતિ તરફ ધ્યાન દોરતા એવી ગૂઝાત કરવામાં આવી છે કે—

- (૧) કોંગ્રેસ પદના જે મૂળભૂત આદર્શો અને ખેયો છે તેને આધારે કોંગ્રેસના વિચારને માનનારા લોકોને સમર્થિત કરવાનું કામ પક્ષ સમર્પન જ કરી શકે
- (૨) કોંગ્રેસ સમર્પન જે કેન્દ્રીક કામગીરી બળવી શકે તે કોંગ્રેસ સસદી પાખ પાટ ન પાડી શકે દા ત કોંગ્રેસનું કામ માન ચૂટણી હનાગ માણુએ પૂગ પાન્વાનું કે ઉમેદવારો પૂગ પાડવાનું છે, એમ માનવું એ કોંગ્રેસની કામગીરીના દતિદાસને

ધંકાર કંવા ખરાબ છે. સંસદીય પાખ તો તેટલી જ કામગીરી આપી શકે જેટલી સરકારી તત્ર દ્વારા પણ પાડવાની હોય.

— આ દેશમાં સમાજસુધાગરુ, ગરીબીનિવારણુ, લોકશાહી મૂલ્યોની જળવણીનુ, લોકશિક્ષણુ અને સહકારી સંચાલનનુ કામ સરકારી તત્ર દ્વારા પણ પાડુ શક્ય જ નથી.

(૩) સંસદીય પાખમાં ગ્રહેલાઓ મારેય સમ્યા પાખનુ પીરખળ હર તખકે જોઈશે જ. લોકમતનો પરો સમ્યાના કાર્યકરો પાડે છે, સસદમાં તો તેનો પુન પ્રતિપોષ જોવા મળે છે.

(૪) સમ્યા પાખનુ અગ્નિત્વ અસરકારક હોડુ જોઈએ. તેને ગૌણ ગણીને ચાલવામાં આવે તો લોકનજગમાં તેની અસરકારકતા રહે નહિ. જો સંસ્થાના પ્રમુખને વિશ્વાસમાં લીધા વિના સત્તા-પાખ મનસ્વી રીતે કામ કરવા લાગે અને તે જ વાત્તમાં ગણાય તો સમ્યાનુ કશુ મહત્ત્વ રહેશે નહિ, પગિણામે સત્તા-પાખ પણ નિર્મળ બન્યા વિના નહિ રહે.

(૫) સગદને ધડેલા કાર્યક્રમોનો અને નીતિવિપયક આદર્શોનો અમલ સંસદીય પાખ દરે છે કે નહિ તેની સમીક્ષા કરવાનો, તેની દોષરેખ ગખવાનો તેને અગે પગલા લેરવાનો સમ્યાને અધિકાર હોવો જ જોઈએ કેટલાક એવો ભય પ્રગટ કરે છે કે સમ્યાનુ વચસ્ત્ર વધી જાય તો ગણિયા જેવી પક્ષીય જોહાકી ઊભી થાય.

આનો ખુલામો આપતા તે જણાવે છે કે સામ્યવાદી દેશોમાં એકમાત્ર સામ્યવાદી પક્ષ અગ્નિત્વ ધગવતો હોય છે. ત્યાં સસદમાં કે દેશના ગજકગણમાં ખીજે કોઈ પક્ષ હોતો નથી આથી ત્યાં સમ્યાકીય પાખ વિ સંસદીય પાખ જેવુ કઈ છે નહિ ખડે, ત્યાં તમામ આખરી સત્તા પક્ષ હજતક હોઈને સંસદીય પાખ તેના પરોપા રૂપ જ બની રહે છે. આથી ઘણી વખત તો ત્યાં સંસ્થાકીય

- (૨) પાર્ટીની રાષ્ટ્રીય કારોબારી, જૂજ અપવાદ સિવાય, સ્થાનિક પસંદગીને જ મહોર મારે છે.
- (૩) પરિપદ કે રાષ્ટ્રીય કારોબારી બંનેયમાંથી એકેય લેખર પાર્ટીની પાર્ટીમેન્ટરી પાખને પોતાના હુકમ અનુસાર વર્તવાનું ફરમાન કરી શકતી નથી, તે તેનું કામ જ નથી તો પછી લેખર સરકારને તો એનાથીયે ઓછું ફરમાન કરી શકે.
- (૪) પાર્ટીમેન્ટરી પાર્ટી (પાખ) સ્વાયત્તમંડલ છે તે પોતાના તેલ અને ઉપનેતાની ચૂંટણી કરે છે. પોતાનું કામકાજ પોતાની આંતરિક લોકશાહી પદ્ધતિએ ચલાવે છે (બહુમતી ગુમાવતા સરકાર તૂટી પડે છે)
- (૫) પાર્ટીમેન્ટરી પાર્ટી પરિપદના નિર્ણયો આપોઆપ સ્વીકારવા બંધાયેલ નથી.
- (૬) લેખર સરકાર પાર્ટીમેન્ટ દ્વારા આખા દેશને જવાબદાર છે, અને તેણે આખા દેશના હિતમાં સાચા અને યોગ્ય લાભે તેવા નિર્ણયો કરવા જોઈએ.

*

આ બાબતમાં 'કોંગ્રેસ પત્રિકા'માં (૧૩-૬-'૬૯) લાગતની વિશિષ્ટ ગિચતિ તરફ ધ્યાન દોગતા એવી ગજૂઆત કરવામાં આવી છે કે—

- (૧) કોંગ્રેસ પક્ષના જે મૂળભૂત આદર્શો અને ખ્યેયો છે તેને આધારે કોંગ્રેસના વિચારને માનનાગ લોકોને સગમિત કરવાનું કામ પક્ષ સગમન જ કરી શકે.
- (૨) કોંગ્રેસ સગમન જે કેટલીક કામગીરી બજાવી શકે તે કોંગ્રેસ સસદીય પાંખ પાગ ન પાડી શકે દા ત કોંગ્રેસનું કામ માત્ર ચૂંટણી લગનાગ માણુમો પૂરા પાડવાનું કે ઉમેદવારો પૂરા પાડવાનું છે, એમ માનવું એ કોંગ્રેસની કામગીરીના દત્તિદાસને.

પામે ન જવાની) સાદ આપી ગયા છે પછીય લોકજાનીને બે
આખવાનીઓની કહેવાની 'પીપ'મ કોમોઝી મા જ આ વાત મને,
એટલુ તો અપટ થુ નેમિએ

૧૫ : ઇન્દિરાજી : અતે કયે માર્ગે ?

બનબના જુની સૂત્રોની માનવીજ રૂઝીને ઇન્દિરાજીએ કોક દામ
તો અવગ્ય માધ્યુ છે દોઝેમની મુખી ઉડી દીધી છે, નડી પેદાને
ગ્રેણી પાઈ છે, ઉદામોને આખ્યા છે, પિચાન જાતમા નની આતા
પેદાની છે

પગલુ, અતે તો, વાણીનુ શગતન કયા સુધી પહોંચે ? જે
જગતુ છે એ તો ભારે ધીરજ અને કમોગી મામે એનુ પાયાનુ દામ
છે અનનસ ઇન્દિરાજી તાતા સૂત્રોની ગડી વગસાવી ગયા હતાં, તે
દગમ્યાન પણ અવાગનવાગ વાગ્તવિકતાની વાત જોવી તો જતા હતા
બેઠોનુ ગાળીયકગલુ કયાં પડી તેને દરીગમ પાકુ કયાં પડી નવુ
પમલ બગવાની વાત તેમણે પછીથી કરી હતી (ઓગસ્ટ ૨૬) પગલુ
જેમ જેમ વિવેક વીતતા ગયા, જેમ જેમ લોકોની અપેક્ષાઓ તેઓ
ઉત્તેજતા ગયા તેમ તેમ જવામદારી પણ વધતી ગઈ, વાગ્તવિકતાનુ
દયાણુ પણ વધતુ ગયુ. છેવટે, 'ગતોગત કાન્તિ'નો વેશ પૂરો કરીને
તેમણે વાગ્તવિક વાણી ઉચ્ચારવા માડી છે પ્રજાને એ વાતથી સાવ
ખેત કરતા તેમણે ૨૨-૯-૬૯ના રોજ અગતવા આતે કલુ છે કે

“સરકાર પ્રજાના જવા દુ ખર્ચે દૂકા સમયમા દૂર કરી શકે
નહિ, એ એમણે સમજતુ જોઈએ તેમણે મોગી અપેક્ષાઓ માખરી

નેતા જ સંસદીય નેતા (વડા પ્રધાન) તરીકે ગણે છે, અને જે જુની વ્યક્તિઓ હોય સાચા નિર્ણાયક નેતા તો પડતો નેતા જ ગણાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં લોકશાહી કેટલે માટે ગંભીર દૃષ્ટાંત બાબત પડે એમ નથી. વચી ભાગતમાં અનેક પ્રશ્નો હોઈને તથા કેન્દ્રિય જેવી મંથામાં અનેક ચેરિધવાળી પાગવાઈ સમિતિઓ પથગણેલી હોઈને પણ એવાની મત્તાધારી બની જાય તેવો ભય ઓડે ગયે છે. એમાંય, ભારત ફેડરલ (મમવાયી)તથા હોવાયી ગાન્યને ઘણા જવા સ્વાગત અધિકારો હોઈને કેન્દ્રમાં એક પડતી મઝમુખ્યાની અપાર્થ જવાનો ભય પણ ઓડે થઈ જાય છે. ગતિયા તથા માન્યવાળી ફેગોનું દૃષ્ટાંત ભાગતને લાગુ પડે એમ છે નહિ. ત્યાના જેવો ભય પણ અધ્યાને છે.

આ ગૂંચનો ઉકેલ દ્વં આપણે ત્યા આપ્યો નથી. પરંતુ મરં સાધાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે—

બંને પાખ મદત્વની છે. એકનીગતની પૂરક છે. એકેનો સંપિષાર હોઈ ન શકે. બંનેના દાવા મિલે છે. મત્તા પાખ સંસદ દ્વારા દેમને જાણવા હોઈને તેને તેની વિચારણા કરૂં આગ કરૂં માટે પજા વાપક અધિકારો જાગી છે પરંતુ, અતે તો, તે મંથા પાખની મૂળમૂલ નીતિને વચ ગં છે જ. એ નીતિ મચરાર્થ કે નહિ તેનો નિર્ણય પક્ષ જ કરી શકે અતે તે પડતો વિચાર મુખાવતા પાખની મઝકા દવામાં સડકી જાય અને તે મચકી પડે જ... આમ, અતિમ સગા પાખની દોવા જનાં, મત્તા-પાખના સંસદીય કાવંમાં પડતી રાજરોજ અને દખલ દોરી ન પડે.

પામે ન જવાની) મનાહ આપી ગયા છે. પત્નીય લોકશાસ્ત્રીને બધે સામ્યવાદીઓની કહેવાતી 'પીપ્પલ ડેમોક્રસી'માં જ આ વાત જાણે, એટલું તો અષ્ટ થયું જોઈએ

૧૫ : ધન્વિરાજ : અતે કયે માર્ગે ?

ભવભના ઝૂની સૂત્રોની ગાજનીજ કરીને ધન્વિરાજએ એક કામ તો અવશ્ય આપ્યું છે. કોંગ્રેસની સુચી ઉઝાડી દીધી છે, નવી પેઢીને પ્રેરણા પાઈ છે, ઉદ્ધામોને આકર્ષ્યા છે, વિશાળ જગતમાં નવી આશા પેદાવી છે

પગલું, અતે તો, વાણીનું હગતન કયા મુધી પહોંચે ? ને કગવાનું છે એ તો ભારે ધીરજ અને કમોડી માગે એવું પાયાનું કામ છે. અનભત ધન્વિરાજ તાતા સૂત્રોની ઝડી વગસાવી ગયા હતા, તે ફગમ્યાનું પણ અવારનવાર વાસ્તવિકતાની વાત બોલી તો જતા હતા. બેઠોનું ગણીયકગણું કર્યા પછી તેને ઠરીકામ પાકું કર્યા પછી નવું પગલું ભરવાની વાત તેમણે પછીથી કરી હતી (ઓગસ્ટ ૨૬). પગલું જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા, જેમ જેમ લોકોની અપેક્ષાઓ તેઓ ઉત્તેજતા ગયા તેમ તેમ જવાબદારી પણ વધતી ગઈ, વાસ્તવિકતાનું દખાણું પણ વધતું ગયું. છેવટે, 'ગતોગત કાન્તિ'નો વેશ પૂરો કરીને તેમણે વાસ્તવિક વાણી ઉઘાડવા માડી છે. પ્રજાને એ વાતથી સાવ-ચેત કગતા તેમણે ૨૨-૬-૬૯ના રોજ અવગતવા ખાતે કયું છે કે

“સગકા પ્રજાના બધા કુખધર્ષો દૂર કરી શકે નહિ, એ એમણે સમજવું જોઈએ. તેમણે મોટી અપેક્ષાઓ ગખવી

ન જોઈએ પ્રગતિ એ તો લાગે! સમય ખાઈ જનારી વસ્તુ છે લોકોએ ધીરજ ધરની રહે છે”

- દન્દિગણએ આ વાસ્તવિક અભિગમ સ્વીકારવા માગ્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. મવાન માત્ર એટલો જ પૂછવાનો રહે છે કે જો અતે ખરેખર આ જ વાત પ્રગળે કહેવાની હતી તો હેલ્યા બે મહિનામાં તેમણે જે ગમખાણુ મચાવી દીધું એવું કંથુ કરવાની જરૂર શી હતી ?

કોંગ્રેસે ૨૨-૨૩ વર્ષ સુધી સુસ્તી સેતી હતી, એમ ને એમ ચનાચે ગણતા ૧૯૭૭માં કેન્દ્રમાંથી પણ ફેકાર્ડ જવાની શક્યતા હતી. દેશની મોટામાં મોટી સંખ્યા અને આજ સુધી ગણતરી એકના અને ગણકીય ચિંચતા ટકારી ગમખવામાં ધણો મોટો ભાગ ભજવ નાગી સંખ્યા (કોંગ્રેસ) ખતમ થઈ જતા દેશની હાલત આજનાં કરતાં ૫ થી ૮ થવાની એમની ચિંતા પણ સાચી હતી. આ બધાં કારણો કોંગ્રેસને દયમચાવી નાખવાની જ ર હતી, એ વિરેય શક્તિ નથી. વૃદ્ધ-વડીલ નેતાઓમાં મમયના તકાદાને સમજી લઈ આપમેળે સફાળા બની આગળ વધવાની વૃત્તિ ને મૂર્તિ ઓગ્રી હોય અને એ માટે જવાન પેઢીએ આરાત આપવાની જરૂર બિંબી થઈ હોય— દન્દિગણએ એ કામ પાગ પા વા ધાર્યું હોય—તો તે પણ પ્રચરણ હતું. પરંતુ તો પછી એમણે એ મર્યાદિત હેતુની અદર ગંદીને એ પ્રકારે જ વર્તવું જોગી હતું.

- એ માટે મોગગણમાર્ગ સાથેના અસહ્ય વર્તનની કમી જ જરૂર ન હતી એ માટે પીઠ નેતાઓને પ્રત્યાપાતી કદીને ઉતારી પાખ્યાની કમી જરૂર ન હતી એ માટે કોંગ્રેસને જ ચિરતવિવીન જનારી છત્રિને કોચમના પાયા જ દયમચાવી નાખવાની આ રણના ન હતી પોતાના સાથીઓ ઉપર હાથ આગ્રેપો મૂકવાની જરૂર ન હતી અતગદ્ગદાને નામે મુખમતતાન દાગ

કેચેસમા પાટલીબદ્ધુઓની મોટી જમાત જિભી કગવાની જરૂર ન હતી, લોકશાહીના પાયાની સર્વપક્ષી સર્વવર્ગી પરિપારી છોડી દઈને ગરીબોના હિતને નામે વર્ગયુદ્ધની ઉરકેળણી સુધી પહોંચી જવાની જરૂર ન હતી, ધનના વડીયોને કેડણે લાવવા માટે સગમુખ્ત્યાગ્રાહી પક્ષો તરફ હાથ લગાવવાની—એમના સભ્યો અને સાગરીતોને પોતાની પીઠ આપવાની બચકર હેડમા ઊતરવાની જરૂર ન હતી.

*

ખેર... ધન્દિરાજ ખરેખર હવેય સ્વચ્છ જની સામાજિક ન્યાયની દિશામાં તકેદારીપૂર્વક વ્યવહારુ પગલા ભરવા તૈયાર હોય તો હજી કંઈ બાજી પૂરી જગડી ગઈ નથી. હજી કેચેસની બાજી એકતા ટકી રહી છે—માળખુ ટકી રહ્યું છે. હજી મોવડીઓ છેલ્લે પાટલે જઈ બેઠા નથી. તેઓ ગમ ખાઈ ચલા છે એક બાજી તેઓ પરાજયની નાલેશી અનુલવતા હશે, હતાશા અને લાચારી અનુલવતા હશે, ખીજી બાજી, કેચેસની ચક્તીપક્તી એમણે જોઈ છે, કેચેસની અદરના કલહો એમણે જોયા જાણ્યા છે ગાંધીજી, નેહરુ, સરદાર અને રાજાજીની કુનેહભરી કમગીરીથી તેઓ મુપગિચિત છે. એક વાગ ગમ ખાઈને પણ, જાગને બહલે કળથી બાજી સુધારી શકશે એવી આશા હજી એમને હૈયે ટકી રહેલી જણાય છે આમ, હજી, બાજી હાથથી ગઈ નથી.

ધન્દિરાજ આજે લાખ લાખ માનવીઓને આકર્ષી રહ્યા છે, એ પણ કેચેસ માટે એક મોટી સિદ્ધિ જની જઈ શકે જૂની અને નવી પેઢી એકત્ર ચર્ચને, કશા મોટા સૂત્રોની અને આદર્શોની વાતો કગવાને બદલે, સમયનો તકાદો વગતીને વધુમાં વધુ વ્યવહારુ કાર્યક્રમ ઉપર એકતા સાધીને તેનો અમન કરવા લાગી જાય—ભવેને પડી

૧૬ : કોંગ્રેસ પતનને આરે [૧]

તા ૨૫મી ઓગસ્ટે કોંગ્રેસ કારોગારીમાં એકતાનો નામે બીડું સફેદાર્ક ગયા પછી એવું પોક્કળ નેતાઓના નિવેદનોમાં બીજો દિવસથી પ્રગટ થવા માંડ્યું હતું.

આ પછી તો ઘણા પાણી વહી ગયા છે ઓકટોમરના બીજા સપ્તાહથી તો જીકગતો ચરુ જીઠગી પડે એવી એધાણીઓ વગતાર્ક ગઈ છે કોંગ્રેસ જાવણીમાંની એકતા અને શાંતિ કેટલી તકનાદી અને છેતરામણી છે તેના વધુ ને વધુ પગ્યા મળી રહ્યા છે.

—તા ૧૦મી ઓકટોમરના સમાચાર જણાવે છે તે મુજબ ઇન્ડિકેટ તરફથી કોંગ્રેસ પ્રમુખ સામે અરિશ્વાસની દુષ્પ્રખ્યાત લાગવાની પેરવી ચાલુ છે આક્ષેપ એવો છે કે, નિજલિંગપ્પા કોંગ્રેસ કારોગારીમાંથી અને કોંગ્રેસ પ્રદેશ સમિતિઓના પ્રમુખોમાંથી ઇન્દિગણના ટેકેદારોને એક થા બીજા મહાને વીણી વીણીને દૂર કરવાની ગમત ગમી ગયા છે ખૂનીની વાત એ છે કે, આ વખતે પણ અગાઉની જેમ કોંગ્રેસ પ્રમુખ ઉપર જૂઠું આગ ઉતારવામાં આવ્યું છે, તે એ કે તામિલનાડુના કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ સુચન્દ્રવર્માને કારોગારીમાંથી બરતરફ કરવાનો નિર્ણય લઈને નિજલિંગપ્પાએ મનસ્વી પગલું લખ્યું છે.

—અગાઉ, મુડીની ચૂંટણી વખતે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે, કોંગ્રેસ પ્રમુખે જનમધ અને સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે મળી

જઈને ઇન્દિગણની સરકારને ઉચવાની પાડવાનું કાવતરું રાખ્યું હતું. ગઈ વખતનું આ જૂઠાણું ખુદ કારોબારીમાં ખુલ્લું પશું હતું અને તે માટે ક્ષમાચાચના કરતો ખાસ ઠગવ પસાડ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ વખતે હકીકત એ છે કે, સુઘઠ્ઠવ્યમે પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પોને જાતે કરીને ગણનામાં આવ્યું છે. પક્ષના બધાગણ અનુસાર, જે વ્યક્તિ મહાસમિતિના સભ્ય હોય તે જ કોંગ્રેસ કારોબારીમાં ગંહી શકે બીજું એ કે, જે વ્યક્તિ પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હોય તે મહાસમિતિના એક્સ ઓફિશિયો સભ્ય ગણાય આ ઉમે સુઘઠ્ઠવ્યમ પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હોઈને મહાસમિતિના એક્સ ઓફિશિયો સભ્ય બનેલા (તેઓ ચૂંટાયેલા સભ્ય ન હતા), આથી પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મરી જતા મહાસમિતિના સભ્ય મરી જાય છે. અને તેથી ફરી મહાસમિતિના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈને આવે નહીં તે હમ્યાન તો તેઓ કારોબારીના સભ્ય તરીકે ગંહી શકતા નથી.

—બધાગણ અનુસાર આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે. આથી મહાસમિતિની ઓફિસ તમ્મથી કોંગ્રેસ પ્રમુખનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું ત્યારે નિર્જનિગપ્પાએ ડશી નિર્ણય લઈ લેવાને બદલે આ બાબત સુઘઠ્ઠવ્યમ મને પન લખવાનું સૂચન ઓફિસને કર્યું હતું.

આમ હજી કશું પગલું લરાયું ન હતું ત્યાં તો ઇન્દિગણ, ચનાણ, રખરુદ્દીન, જગજનનગમ તથા ઉમાશંકર દીક્ષિત અને સુઘઠ્ઠવ્યમ પોને એમ ૭ જણાની મંડી માથે નિર્જનિગપ્પા કાવતરું કરી ગયા છે—એકતાની ભાવનાથી આ વિરુદ્ધ છે એવું દર્શાવતો પન કોંગ્રેસ પ્રમુખ ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યો.

બીજી હકીકત એવી છે કે પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખો જે પ્રવાન-મંડળમાં જોડાય તો એગણે પ્રમુખનું સ્થાન ખાલી કર્યું પડે છે.

કેનાડ સમગ્રથી ઉત્તર પ્રદેશના કોંગ્રેસ પ્રમુખ કમનાપતિ અને તાન્ત્રિકમા આત્ર પ્રદેશના પ્રમુખ કાકાતી પોતપોતાના ગળ્યના પ્રધાનમંત્રીમાં ભેગાયા હોવાથી નિયમ મુજબ તેઓ મેગ્રેસ કારો બારીમાં—એકસાથે બે સત્તામ્યનો પગ—ગ્રહી ન શકે આથી કોંગ્રેસ પ્રમુખે આ બાબત પ્રદેશ અમિતિઓનું ધ્યાન ખેંચતો અને નવા પ્રમુખ માટેની ચૂંટણી કરવાની સલાહ આપતો પત્ર લખ્યો છે

આ પણ સર્વથા મેગ્રેસ બધાંજી અનુસારનું પગડું હતું આમ છતાં ઉપરના પત્રમાં આમાં પણ બંધનતનો આક્ષેપ થયો છે!

એ વાત સાની છે કે ઉપરના નિયમોનો બધી વખત સુસ્ત પછે અમન નથી થયો કેટલીક વાર કારોબારી ગ્રાથવા મેગ્રેસ પ્રમુખ તરફથી કેટલીક છૂટગટો અપાર્ધ છે પણ તે કોંઈ વાર સકારણ અપવાદ કમયો હોય તેથી કરીને એ નિયમ જ ફૂટ થઈ જતો નથી અને મહાઅમિતિની ઓફિસ અપનાદની અપેક્ષાએ કંઈ હાથ નેડીને બેમી ગ્રહી શકે નહિ એની ફજ હતી એણે મેગ્રેસ પ્રમુખનું ધ્યાન ખેંચ્યું તે મોઝ કજ બજની હતી નિજલિંગપાએ પણ સુઘલવ્યમને જાતજ કરતો કોર્ટ ફતવો કાઢ્યો નથી તેમણે કેવળ ખુનામે માગતો પત્ર લખનાવું સૂચન જ કર્યું હતું પણ લખાયો ન હતો તે પૂર્વે જ ઇન્કેટે આક્ષેપનાજી શરૂ કરી છત્રિ અગાઉની જ હિનટિસ કરી એક વાર પ્રગટ કરી દીવી છે અને ચોર ફોટવાગને દડે એ ન્યાયે તે પોને ગુનેગાર કરી છે

મેગ્રેસ પ્રમુખે બહુ દહતાથી અને છતાં સયમપૂર્વક જવાબ આપી દીધો છે અને કારોબારીની બેઠક તકાન મોનાવવાની દિનિ કેટલી માગશીને અસાધારણ પર્ગિચિતિના અભાવમાં અકારગુ ગણાવીને ૧ની નવેમ્બરે મેક્સ મોનાવવાનું નમ્કો ગખ્યું છે

આમ દિન્દિગજના જૂએ એકતાની નિગને નામે બધાંજીની ઉપેક્ષાનો દાવ કરી એક વાર નાખ્યો છે!

આ પછી તો ઇન્દિરાજી ધૂધવાઈ જિઘ્યાં જણાય છે. એમણે મેદાન સાફ કરવા પોતાના પ્રધાનમંડળમાંથી ચાર જણા (જે નાયકપ્રધાનો, જે ગાંધી પ્રધાનો)ને ગણનામાં આપી છૂટા થવા ફરમાવ્યું. કારણ એકું આપવામાં આવ્યું કે પોતે જે પ્રગતિશીલ નીતિ આજળા ધપાવવા માગે છે તેમાં આ સાથીઓનો પૂરતો ટેકો મળે એમ નથી !

નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે આ ચારે (નાયક અને ગાંધી કક્ષાના) પ્રધાનો ઇન્દિરાજીની ઉચ્ચ કક્ષાની (કૅબિનેટ કક્ષાની) નીતિ-રીતિ ઉપર કશી અસર કરવાની ઈચ્છામાં જ નથી. ઉપગત, ખાસ તો, આ ચારમાંનાં જે તો સમાજવાદના ખાસ પુરસ્કર્તા ઉત્સાહી સભ્યો તરીકે જાણીતા છે અને કામ કરતા રહ્યા છે.

—મૂળ વાત એ છે કે, આ બે પ્રધાનો અસૌક મહેતાના સાથીઓ ગણાતા હોઈને ઇન્દિરાજી એમની ઉપર ઘણું ઉભાઈ રહ્યા છે. આમાં સિદ્ધાંત કરતાં સત્તાનું પક્ષ જાળવી રાખવાની પ્રતિભાની વંદુ જોઈ શકી છે !

ઇન્દિરાજીની સત્તાની આ ગતિનું સૌથી જૂઠું પામું તો ગુજરાતનાં રમખાણોના દાણે તેમણે જે વલણ પ્રગટ કર્યું છે તેમાં દેખાઈ આવે છે. ગુજરાત સરકાર રમખાણો દરમ્યાન નિષ્ફળ ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તેણે જાણીને રમખાણોને બેકામ વધવા દીધા છે, એ પ્રકારના હેવાલોને વજૂદ આપીને ઇન્દિરાજીએ ગુજરાત સરકાર અને મોરારજીભાઈને બદનામ કરવાનો મોકો સાધ્યો છે.

—હકીકતે તો, તેમણે પોતે જ પાર્લામેન્ટના ઝગ્ગુ સભ્યોને ગુજરાતમાં મોકલીને હેવાલો મેળવ્યા હતા, બાદ ચલાવું આગળ ને સાર પછી ઇન્દિરાજી પોતે. આ પછી વળી કેન્દ્રના પ્રધાન સતીમ આજ્ઞા. તે પોતાની જ કોંગ્રેસ પાર્ટી અને કોંગ્રેસ સરકારનેય બાબત પર ગણીને, એક જ કોમના આગેવાનોને મુખ્યત્વે મળીને,

તેમના હેનાનો ઉપર જ મુખ્ય મદાર બાંધીને ખર્ચી ગત રહી ગયા . .

—આ ઉપગત સામ્યવાદીઓ અને મધુકત મમાજવાદીઓ તરફથી પણ સુજગત સંગ્રામને બગતગ્ન કરીને કેન્દ્રીય શાસન પ્રાપ્તિ માટેની જોડાઈ શરૂ થઈ છે

—દિવસો પોતાની મર્યાદાની ગતના એક ભાગ તરીકે આ બધા જોડાપોજનો લાભ લેવા તાકે છે એવી જાણ કોની થઈ છે જો આમાં મસ હોય તો, દિવસોએ છે ને પાગલે પ્રેમવાદી તેમજીઓ કરી લીધી છે એમ જ જોઈતું મ્યુ બામ ગ્રેસિસ એકતાના ગમે તેવો દેખાવ કરે, ખુદ ગ્રેસિસના કાર્ય ગેને અને પ્રજાને છેતરી શકાય એવું મ્યુ નથી

*

એકતાની જે કાર્ષી શક્યતા મળી હતી તે દિવસોએ ‘હરીફ કારોમારી’ અને ‘હરીફ મહાસમિતિ’ના નામે ચડીને ખતમ કરી નાખી છે.

મજૂ મહિનાથી દિવસોના હાથે એકધારે માર ખાઈ ગેલા નિર્જનિગપ્પા અને તેમના સાનીદારોએ સામે ઉપાડો શીધો છે ગ્રેસિસ કારોમારીની બેઠક ઓછોમગની અધવચ્ચે (નહી કોની મુદત કમતા વહેતી) મોનારના દિવસોના ૭ સમીઓવાળા પાતે દિવસો દાદ આપી નહિ, અને નવેમ્બરની પહેલી તારીખ ભમ ગઈ વળી દિવસોની એવીજ મુગલ હતી કે નિર્જનિગપ્પાને ગ્રેસિસ પ્રમુખ તરીકે દુર કરવા તત્કાલ મહાસમિતિની બેઠક બેનાવામાં આવવી જોઈએ આ માટે તેમણે લગભગ ૪૦૦ જેટલી મનીઓના ગુ રેમિગ્રિશન પણ પૈસા કરી દીધું હોવા છતાં નિર્જનિગપ્પાએ એને પણ લેખામાં લેવાનો દંકાર કરી દઈને દિવસોને જોડી મજા વધુમાં—

- હિન્દીગણના ધગખમ સાથી કેન્દ્ર પ્રધાન કમરુદ્દીન અહમદને એક શિશ્નલગના પગના રૂપે કોંગ્રેસની કારોગારીમાંથી બરતજ કરવામાં આવ્યા.
- તામિલનાડુ કોંગ્રેસના માજી અધ્યક્ષ મુલકાણમને કોંગ્રેસના બધાજ અનુસાર કોંગ્રેસ કારોગારીમાંથી પડતા મૂકનામાં આવ્યા.
- ડે ને ડે ને મહાસમિતિના જોડિયા મંત્રી એસ ડી શર્માને કોંગ્રેસ પ્રમુખ પ્રિયુદની કાગવાઈમાં લાગ લેવા માટે છૂટા કરી દીધા.

હન્ટિકેટ માટે આ મળુનોન ફટકો હતો. કારોગારીના કુલ ૨૧ સભ્યોમાંથી માડ દરોડ સભ્યોનો હિન્દીગણને ટેકો હતો તેમાં વળી તેમના મે ધગખમ સાથીઓને પ તા મૂકનામાં આવતા તેઓ ધૂવાપૂવા ચર્ચ જાય એમાં નવાઈ ન હતી અને હિન્દીગણ એક વાર ધૂવાપૂવા ચર્ચ જાય પછી એમના ધમપગાડાનું પૂગુ જ શુ? નિજ-વિગંધાજીએ વોર અન્યાય કર્યો છે તેઓ ગેરમધાગ્યની રીતે વર્ત્યા છે, ડિક્ટેટર બની વેર વાળના મળિયા બન્યા છે એવા હાકોટા કરી, જ્યાં પોતાનો કેમ રજૂ કરવાનો છે, તે કોંગ્રેસ કારોગારીની બેકનો જ એમણે બહિષ્કાર કર્યો. બહિષ્કાર કરીને એમી ગયા હોત તો જુદી વાત હતી પરંતુ અવિકૃત મહાસમિતિની ઓફિસમાં અધિકૃત કારોગારીની મળી ગેરી મેકંજી સામે રોતાને રૂંઠે 'હરીફ' મેકંજી મોનારી. ગગતરી તો એની હતી કે ૨૧ સભ્યોમાંથી ૧૧-૧૨ તો પોતાને પમે ધમગઈ આવશે એ માટે એમના ગાગની ગતે ગમસુગમસિદને આતર્થ પાણી હતા અને કેંગના મધ્ય પ્રમુખ કે મી અમ્રાજામને જવા મળ્યા હતા પરંતુ પહેલી જ વાર હિન્દીગણને 'ધાક' અને 'પ્રતોબનો ની મોગી નિ રૂંઠે નીરડેની જળ્યા'.

મીજી બાણ, કોંગ્રેસની કારોગારીની બેક ગળી જ ન શકે તે માટે કારોગારીના સભ્યોને મહાસમિતિના અધ્યક્ષ પડ પહોંચતા

મહાસમિતિને છે કે નહિ એ સવાલ ઊભો છે. અને બાકુ પ્રશ્નને ચર્ચા રહ્યા છે.

—ખીજી જાણ, કમરુદીનને કારોબારીમાંથી બગતગ્દ કરવાનો અધિકાર દેએમ પ્રમુખને છે કે નહિ એ સવાલ પણ ઉઘડ્યો છે. નિર્જલિંગપાએ જ્ઞાનો જવાબ આપી દીધો છે.

સારું અને મીઠો જવાબ તો એટલો જ છે. તે એ છે કે, જેમ વડા પ્રધાનને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં કોઈને પણ બેસાડવાનો અને કાઢવાનો અધ્યાધ્ય અધિકાર તેમના હોદ્દાની સાથે મળેલો છે, તે જ રીતે, દેશમંત્રી બધાંજી અનુસાર દેએસના પ્રમુખને કારોબારીની રીતમાં ૧૪ બેઠે માટે પોતાને અનુકૂળ મંજૂર લેવાનો અધિકાર આપવામાં આવેલો છે ને નમ્યને છૂટા કરવાનો તેમનો અધ્યાધ્ય અધિકાર પણ છે જ. દન્દિરાજ ભોગ-જીભાઈને એક ચિઠ્ઠી લખીને કશું જ કાગળ આપ્યા વિના હાકી વાટી શક્યા છે ત્યારે નિર્જલિંગપાએ તો કમરુદીનને એક લામો પત્ર લખીને તેમની ગેરશિશ્તતા પમવાઓનો ઉપેક્ષ કરીને બગતગ્દીનો દુકમ આપ્યો છે.

આ પછી દન્દિરાજ છછેગયા તેમાં તેમની બેવડી નીતિ નહિ તો ખીજી શું જવાબદાર છે ?

અને જો દન્દિરાજ દેએમના બધાંજીને દેએ ચક્રીને આજ સુધી લાકડાની તપવારે જમી છતતા રહ્યા છે, તો દેએમના પ્રમુખ, કારોબારીએ તેમની નક્કી કરેલી મુદત પહેલાં ગાદી છોડવાનો હંકાર કરે તો દન્દિરાજે પ્રથમ પોતાની જ જ્વતને દોષિત ગણવી ગવી...

આ છતાં, દન્દિરાજની (હરીશ્) કારોબારી બેઠકમાં મર્દ ઓગળે રપમીએ મળેલી કારોબારીની બેઠકના એકતાના હુકમની માદ આપીને બધો દોષનો દોષનો નિર્જલિંગપા અને તેમના સાથીઓ ખાસ કરીને કામગજ અને પાટીવ ઉપર દોષવામાં આવ્યો છે

દલિગાજ ફરી ફરી એવી દબી વાણી કિચ્ચારી રહ્યા છે કે
“હું કોંગ્રેસમાં ભાગવા પડશે તેમ માનતી નથી, ભાગવા
અનિવાર્ય નથી જ નથી, હું તો એકતા માટે અધીરી છું :
ભાગવાનું કામ તો નિબલિઅપ્પા અને તેમના ટેકેદારોએ
કપરુદીન અને ખીલ્લોને કાઢી મૂકવાના કાગળો લખીને
કચું છે...”

પરંતુ તમે એકતા માટે શું સૂચવો છો? એના તત્કાલ
જવાબમાં તેઓ બે ગરતો મૂકે છે. એક તો, અમે બોલાવેલી રેકિવર્સિન-
મહાસમિતિમાં જેમાં નવા પ્રમુખનો હંગવ ગૂંચ થવાનો છે, તેમાં તમે
બધા હાજર રહો, અને ખીજુ એ કે, કપરુદીન તથા મુલ્લપ્પયમનો
કારોબારીમાં બેસવાનો અધિકાર માન્ય કરો.

દલિગાજને તરગગના મુદ્દા ગાંધી કાઢતા વાગ લાગતી નથી.
અને એગતાની ગજ સામાને છે એમ સમજીને એમની આગળ એ
મુદ્દાઓ સ્વીકારી લેવાની શક્ત મૂકતા એમને સહાય નથી આ રીતે
જે એગતા સંધાય તે જ તેમને ખપે છે?

દલિગાજને એમની આ ગમતમાં હજી લગી ફાવતુ થયું છે
એનો એમને મદ પણ છે. એથી તો આ વખતેય હેવટે “મારી
પણ મોવડીમડગ” કોંગ્રેસને તૂટવા દેવા કરતા મૂકી પડશે એવી
તેમની ધાણા છે અને એમ ન બન્યું તોય એમને શો અફસોસ છે?

તેઓ ‘હરીફ કારોબારી’ અને ‘હરીફ મહાસમિતિ’માંથી ‘હરીફ
કોંગ્રેસ’નાં પથે આગળ વધવા કૃતનિશ્ચય છે. અને આજે જ્યારે
તેઓ એમ કહે છે કે “હું કોઈ નવો પક્ષ બિલો કરનાર નથી,”
ત્યારેય તેનો અર્થ એવો છે કે જે કોઈ મારી સાથે ગહેજે એ
કોંગ્રેસ જ દો.

આની પાછળ અતિ ગંભીર સૂચન એ ગહેતુ છે કે—

● વર્કિંગ કમિટી પોતાના અદ્યક્ષની બેરે કોંગ્રેસની હાજની સગ્રા

વિખેરી નાખવાનું મૂચન કરે, અથવા જરૂર જણાતા પોતે જ એનું મૂચવે, ત્યારે કોએમ તરીકેનો દાવો વધુ દબાથી પોતે કરી શકે અને મધ્યવર્તી ચૂટણી અનિવાર્ય અને તોય અધિકૃત કોએમ તરીકે પોતાના જૂથને ચૂટણી પચ માન્યતા આપે, એ માટેની શ્રમિકા તૈયાર કરી ગયેલી.

*

દન્દિશાળની ગજદારી ગત ગમવાની શક્તિ વિશે એ મત છે નહિ, પરંતુ ગતનું કારણ છે તેમ, દન્દિશાળની ગતિશીલતા બહુ જોખમી છે એ જ એમને એકામ ગાંધાર્થ કરવા દસડી જઈ શકે છે મિનિસ્ટેટમાં આવી આવડત નથી પણ એ ની આ ઊભા પ તેમને ગભીર બને કડતા ખાતે છે — એ એમના કચે તરીકે કામ આપે છે. ત્યારે, દન્દિશાળે એ આવડત શક્તિ જૂની પેઠાનાના દ્વારા ગભીર જૂનો તરફ લઈ જાય છે આમ કહી તેઓ ઉચર છે કે, આજે જો આ દેશ ખીન કોઈ વિષય સરકારની ચચના કરવા જોઈએ તૈયાર હોત તો આ જો કઈ બન્યું છે તે પાનખેનમાં તેમની આમે પચના નેવા માટે પૂરું ગણાત — પૂરું ગણાવુ જોઈએ

ગતનની એ વાત પણ માયી છે કે, દન્દિશાળ 'મોનાના ધી' આપતી મુઠ્ઠીને જ માગી નાખીને બેસે કાચે એ જ માથે જોને લૂની નેસા બનીગ છે

*

મેએમ તેના પતનના કે-યા આરે જઈ પહોંચી છે, — એમાં કચે આર્થિક નથી ૧૫ મી ઓગસ્ટે કોએમ કારોનારીએ જો ની દગવ ફીતે બીનું મકેરી લીધું હતું એનું જ લોનિક આજે મામે આવી ઊભું રહ્યું છે. આજ પૂર્વે જાના પૂરતા સહેતો પ્રચલ થઈ રહ્યા હતા...

૧૭ : અતિ ગઢ તૂટ્યો :

અતિ, કોચેસનો ગઢ તૂટ્યો ! છેડે, સૌએ ધાધુ' હતુ અને ઠેટલાકે ધમ્મધુ હતુ તે થયુ

બેગનોગ્ની મહામમિતિ પડી જગજગ ચાગ મહિને કોચેસનો ગઢ તૂટ્યો સિન્ડિકેટનુ મોવડીમગ્ન લાચાગ જન્યુ. ઇન્ડિકેટનુ ગર અદકુ થયુ. તા ૧૧ અને ૧૨ નવેમ્બરે કોચેસ દારોગારીમા પોતાનુ બાગ ઓલુ છે એમ મમજતા ઇન્ડિકેટ એનો બદ્ધિગાર કર્યો. બચાવમા તેણે દારોગારીના નલુ સમ્યોને સિન્ડિકેટ પડતા મૂકયા હતા તેના ઉપર મિથ્યા ગઢાપોહ કર્યો કેમ જાણે, એમ ન થયુ હોત તો બાગની પોતાની ગડી હોત એવો આલાસ ગમો કર્યો (આ નગની અશુભતરી પડીય ઇન્ડિગાગને પક્ષે ૧૦ અને નિજલિગમ્પાને પક્ષે ૧૧ની મજ્યા ગ્રેહી હતી)

બીજી બાલુ નિજનિમખાએ દારોગારી જેવી સર્વોચ્ચ મમિતિમા દેવગ એક બામતીથી, કોર્ડ પણ ગજદારી મથાના હતિદામમા ન પૂર્વ વેખાય તેવો નિર્ણય લીધો પોતાના પદાના વગ્ર પ્રવાનને પાનના આગાન્ય અબ્યપટેથીય જગતગદ કરીને, પદાના મસદીય પદાને રગમાન થ્યુ કે નવો નેતા ચૂની લો...

આ કર્ષ ગમગ્ન અને એકાએક જન્યુ નથી.

એ ગણેર મહાસમિતિના દિવસોમા એક જણની જ બહુમતીથી પાલમેન્ટરી બોર્ડે ઇન્દિરાજીને માથે ગણપ્રમુખપદ માટે ડેફીનું નામ લાગું હતું. ત્યારથી જ ઇન્દિરાજીએ પગિણામ માટે તૈયાર રહેવાનો પડકાર આપી દીધો હતો. પોતાના જ હાથે જે ઉમેદવારીપત્ર ઉપર સહી કરી હતી તે પોતાના જ પદના ડેફીને પગલિત કરીને, ઉદ્દામો અને કમ્યુનિસ્ટોના ઉમેદવાર જિગિને વિનય અપાવીને, ઇન્દિરાજીએ પાર્ટીનું માથું વાઢી નાખીને પોતાનું નાલ સાચવ્યું હતું. ત્યાર બાદ કોંગ્રેસની કારગ્યારી (ગપમી ઓગલ્ટ)મા કોંગ્રેસ તરીકે જવાની જવાબદારી મોવટીમળને શિરે નાખીને પોતાનો દયાપેયો હાથ સિફતથી કાઢી લઈને, કોંગ્રેસની એકતાનો એકતરફી ઠંઠાવ તેમણે કારોગ્યારીને શિરે ઝીંક્યો હતો...

અને વધુ સાચા સમયની ગદ્દ નોઈને એકતાનો એ ઠંઠાવ સિન્ડિકેટે ખીકારી લીધો, ત્યારે કારોગ્યારીમા તેમની મિતિ દયામણી હતી—એકતાના નામે ઇન્દિરાજીએ સિન્ડિકેટના અનેક સાથીઓના ટાટિયા ઢીલા કરી દીધા હતા...

આ પછી, સિન્ડિકેટે વધુ હોશિયાગીથી પેતરા સન્તા. મુશ્વહાણ્યમને બધાગળી રીતે જલ્દયા કોંગ્રેસ પ્રમુખે પોતે નીમેયા શમને ઓફિસમા ગદીને તેમની જ ત્રિરુદ્ધ હાથપેચ રમવાના શુના માટે જોડિયા મત્રી પટેયી છૂટા થવા ફગાવ્યું, અને ઇન્દિરાજીની ગળગમતમાં જમણા-કાળા જોમેયા જમણવનગમ તથા ફખરુદીનખોંશી એકવા ફખરુદીનને શિરતબગના આગેપમગ પાણીયું આપીને કારોગ્યારીમાં ઇન્ડિકેટને લગડી કરી મૂકી.

ઇન્દિરાજીએ આ મગજતોચ કટકે વીંગાવ તે પૂર્વે જ પોતાની ચાવ શરૂ કરી દીધી હતી. ફરી એક વાર નિર્જલિમણ્યા ઉપર સર-મુખન્યાગ્યાદીનો આક્ષેપ કર્યો હતો. કોંગ્રેસના પ્રમુખને પોતાને ઠીક લાગે તેવા ૧૪ સભ્યોને પોતાની કારોગ્યારીમાં લેવાનો (અને કાલ-

વાનો) અધિકાર બધાંજુલુપૂર્વક અપાયેલો છે એ મૂળ વાતને જ ઉગ્રાવી દર્શને “હું બધાંજુની નિષ્ણાત નથી” કહીને છટી જવામાં દનિગાજીએ રોગિયારી લેખી હતી. એટલું જ નહિ પણ, મોગાજી-ભાર્મને મતોગત પાણિયુ આપ્યાની બાબતમાં એવો બચાવ કર્યો હતો કે “એ તો વળ પ્રધાનનો અબાધિત અધિકાર હતો !”

૬

જેમ, દનિગાજીને મન “અબાધિત અધિકાર” પણ એકપક્ષી જ છે, તેમ, કેએમની શિગત, તેનું બધાંજુ પણ પોતાના “ઉચ્ચા ખેય”ની દૃષ્ટિએ એકપક્ષી છે. સત્તામાં શિગત અને બધાંજુનો આગ્રહ પ્રગતિશીલ ગણાય, સત્તામાં બધાંજુ અને શિગતનો આગ્રહ જનવાણી જડતા ગણાય !

હોકરી અતિમ હજે પહોચી ગઈ હતી દનિગાજી એકતાની વાટાઘાટો કરવા તૈયાર થયા. પરંતુ જ, હી પણ એકતરફી ન્યાયની વાત હતી. ફરીદાબાદની બેઠકમાં તમામ સ્તરની ચૂંટણીઓ અંગે એક વર્ષની મુદત લખાવાઈ હતી. અને તે અનુસાર નિર્વાહિગાખાની મુદત પણ ૧૬૭૦ના ડિસેમ્બર સુધી લખાવાઈ હતી. આમ છતાં, દનિગાજી હવે, નિર્વાહિગાખાને મતોગત હદાવવા અધીગ બન્યા હતા. એ માટે ખાખ મહાસમિતિ બોલાવવા ‘રેકિવિઝિશન’ પર સહીઓની કુબેશ શરૂ કરાવે છે સામેથી નિર્વાહિગાખા અને સિન્ડિકેટ ફરીદાબાદનો નિર્ણય ફેરવવામાં સમત થાય છે. પરંતુ તે તમામ સ્તરની ચૂંટણી માટે, જવાબમાં, તમામ સ્તરની ચૂંટણીઓ પોતાના એલાલમાં જવાબદારી દનિગાજી એકતાની વાટાઘાટોનો અત લાવે છે—નિર્વાહિગાખાને લા સાજની મુલાકાતના નિર્ણયને એકપક્ષી રીતે ફાવી દે છે ! કાંજુમાં એવું જણાવે છે કે—

તમામ સ્તરની ચૂંટણીઓમાં તો ચાગ-છ મહિના વીતી ગયી ! બેઠકે, સિન્ડિકેટ એમાં શક્ય એટલી હિતાવધા કરવા સમત થાય

હવે તો અપહ જણાય છે કે સિન્ડિકેટ જૂથના સમયોએ તો ૧૬મી નવેમ્બરે મળીને મોટે ભાગે મોગજીભાઈ અથવા ગમમુખ સિંહને પોતાના નેતા તરીકે ચૂની જાડયા હશે આ જૂથ અનમત, સમદમા ઇન્દિરા-જૂથન લીસમા મુખ્યા મયશે તો ૧૭મી નવેમ્બરે સસની બે ૬ પલુ શરૂ થઈ ગઈ હશે અને પહેલા જ મિમે ગમાત મના અગે “અધિવાસ”નો ફગવ ગુ યાય ભાગે આ મિન્ડિકેટ-જૂથ પોતાનો પગલો બતાવે તો નનાઈ નહિ

અનમત ઇન્દિરાજી નિગત મેલતા હોય તેવા દેખાત ફરી ગ્યા છે આત્મનૃસિનો ઓડકાર લઈ ગ્યા છે અપદા અને ડી એમ કે જેવા અમ્યોનો સાથ મળી રહેશે એવી એમની ગણતરી છે ૫૦૫, એમ્પટોકન અપદો’ ઉપર લાગે આના ગખવાનું શક્ય નથી, જતે દિ.એ તેમને સમાજવાગીઓ તથા સામવાદીઓનો ૫૫ સદકાર લેવાની ફગ પડશે

છૂટવા માટે કોંગ્રેસનો ગઢ તોડવાની ધૃષ્ટતા કરી શક્યા છે... પરંતુ, ભરિખ્યામાં ઉદ્દામો અને આશ્ચર્યકારીઓની પકડમાં નહિ આવવું પડે? ત્યારે તેઓ પૂરી રીતે નહિ માગે? ૧૯૭૭ની ચૂંટણીઓ સુધી તથા ત્યાં બાદ પણ મતમાં ટકી ગયેલાની તાલાવેની જ તેમને “સહિયારા ઉદ્દામ પ્રસારક” સુધી ધમકી નહિ વળે શુ? મત્તાની ખેતી ખેતરમાં પાટીનું નુકસાન ઘીકેળા થયે, લઘુમતી જૂથોના હાથમાં સમતુલ્ય જતા તે નિર્બળાઈ ભાગ લેવાનું ધર્મ જશે! ઇન્દિરાગાંધીની ત્યારે કેની વને હશે? શુ આજના ક્રાંતિ ત્યારે વધુ સ્વતંત્ર, વધુ સુખી હોવાના છે?

આ બધા પરિણામોથી એવી જવાાની તક હજી ઇન્દિરાજી પામેથી જીનંદગી ગર્ભ નથી. હજી તેઓ સૂરોની દુનિયા છાડીને, વાસ્તવતાનો સ્વીકાર કરીને આવશે તો પ્રગતિના નક્કર માર્ગે દેશને ધર્મ જવાનો મનોરથ સફળ થવાની શક્યતા બૂસાર્થ ગર્ભ નથી જ.

આ દગબ્યાન લઘુમતી બની ચૂકેલું સિન્ડિકેટ જૂથ શુ કોંગ્રેસનું નામ, માનમિનજત અને ચૂંટણી પ્રતીક કમળે ઝરવા માટે ભૂડા કળિયા ‘રી કોટે’ ચશે? કેવળ ‘નેગેટિવ ન્યુસપેપર’ તરીકે ઇન્ડિકેટના કામમાં દબન ગાખનાવું કામ હશે? તો પછી આજે તેમની જે થોડીકે ઈર્ષિ પ્રવ્નમાં છે તે સમૂહની ખતમ થઈ ગયા વિના નહિ ગહે, એ તેઓ ગે બૂને પોતાના અસ્થિત અહમ્માં તેઓ આધળા ઇન્દિરા દેશમાં ફેલી જશે— વાણીમૂઠન ઇન્દિરાજીને આશ્ચર્યકારીઓના મોગામાં વહેલી દેશે— તો ઇતિહાસ પ્રમતે માફ નહિ કરે

‘કોંગ્રેસનો ગઢ તૂટ્યો’ જ એવી જવાબદારી બને જૂથની વધતા ઓળ પ્રમાણમાં જે જ પરંતુ કોંગ્રેસ તૂટે એના કરતા દેશની ખરેખરી ચિંતા લો શાંતી મૂલ્યોનું નિરંકર નીકળી ચ્હુ છે તેની છે, ગણની ગણપ્રીય સ્થિતતા તૂટે એ બાગતની છે તકવાદી અને લેલાયુ જ્ઞેશણો દ્વારા રાજ્યસભાકારો પણ સ્થિર ગ્હી નહિ શકે ત્યાં કેન્દ્રનું તો પૂછવું જ શુ?

સિન્ડિકેટ અને ઇન્ડિકેટ એમ બે જૂથોમા કોએસનુ વિલાનન થયા પછીય એ બંનેએ ગભીર રીતે વિચાર કરવો તો ગ્રહે છે ન : ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમા કોએસનુ મતદાન કેન્દ્રમાં ૪૦ ટકા જ હતું. હવે એ જૂથોમા વહેંચાઈ જતા ૨૦-૨૦ ટકા ગ્રેડેશો એમ માનવું પણ ભૂવભરેલું છે — સાગ પ્રમાણુમા ઓછું થયા મંભવ છે. ૧૯૭૨ સુધીમા પરિણામે કોઈ એક ચિરસ્તાવાળો પક્ષ જ ક્ષિતિજ ઉપર રહ્યો નહિ હોય !

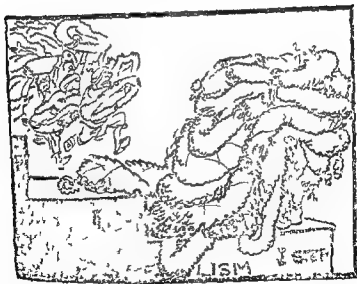
વધુમા, આજે વિરોધ પક્ષો હજી પણ, મોટે ભાગે, ટેચેમ સામેના રોપમા અને કેટલેક અંગે 'ધુવીંગણ'ની કામડ માન્યતામા કોએસના લગાણથી ખુશી મનાવી ગયા છે તેથી તો દેશની ગળદારી ચિંચતાનો સવાય ધણો જ વધુ ગભીર અને નાદુર બની ગયો છે.

કેવળ સત્તાનુ ગળકાણુ દેટની ભયકર હરે પાગય અને છવવેણુ બની શકે છે એનો પગથો આજનુ મમગત ગળકાણુ કમની ગયું છે. ત્યારે, એની સાથે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ ગળકાણુની અપેક્ષા ગાંધીજીના ગ્લાસલા સાચા અનુયાયીઓ—જયપ્રકાશજી, કૃપાલાનીજી, ગાંધીજી અને હત્ત ગાંધીજીનો પોતપોતાના પૂર્વગ્રહે અને વર્તુલોમાથી બહાર આવી, લોકશાહીની રક્ષા માટે — 'લોક મેવક સંઘ' ગ્યવાના ગાંધીજીના અંતિમ આદેશને મૂત્ત કરવા — કટિબદ્ધ થયે તો ધણું બધું બચાવી શકાયો.

હજી એટલું મોટું યર્ષ ગયું નથી કે કશું જ યર્ષ ન શકે. હજી ઇન્દિરાજ અને મોવડીમજીને લોકમનમૂતિના નેત્રે દ્વિતિ ગળગમતથી બહાર કાઢવાનું લોકનેતાઓ માટે અશક્ય નથી.

પરિશિષ્ટ

ધન્દિરાજના લોકપ્રિય પગલા

[રાજસ બોક્ષ ધન્દિરાજના સૌજન્યથી]

કોંગ્રેસ કારોબારીએ પસાર કરેલા ઠરાવો

[નવી દિલ્હી, ૨૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૬૬]

ઠરાવ ૧

કોંગ્રેસ પ્રમુખે આગલમા જે પરિસ્થિતિઓની ચર્ચા કરી તેમા તેમણે શ્રી નીલમ સજીવ રેડ્ડી માટે બીજા રાજકીય પક્ષનો ટેકો મેળવવા તેમની સાથે વાતચીત કરી હતી કોંગ્રેસ પ્રમુખને સાબિત્યા પછી કારોબારી એમ માને છે કે કોંગ્રેસ પ્રમુખની સામે મૂકવામા આવેલા આક્ષેપો એ સમયે પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીની ખોટી ધારણાઓ પર આધારિત હતા, અને તેથી તે અસંગત અને નિગધા હરે છે.

ઠરાવ ૨

કોંગ્રેસ કારોબારી છેલ્લાં કેટલાક અઠવાડિયાઓ દરમિયાન કોંગ્રેસમા પડેલી જાડી તડોને ગંભીર ચિંતાની નજરે લુએ છે આ તડોએ સમાન્ય સહયોગીઓ અને પુરાણા સાથીઓ અર્થાત્ સમગ્ર સભ્યોને છૂટા—વિષ્ફૂટા—પાડી દીધા છે અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ મધ્યસ્થ સમિતિની બેગનોરની બેઠકમા અદર અદર ગંભીર મતભેદ પેદા થયા હતા અને એની ઘટનાઓ બની કે જેમનું અંતિમ પરિણામ ગાંધીપતિની ચૂંટણીમા શ્રી નીલમ સજીવ રેડ્ડીના પગબચાએ જોવા મળ્યું હત્યારે આ એક અસત દુષ્પ્રદ અને ક્રમનસીબ બિના બની કે કોંગ્રેસી મતદારોમાથી ઘણાએ શ્રી રેડ્ડીના પક્ષમા મત આપ્યા નથી ત્યારે એ પણ જરૂર છે કે આપણે વિચારણા કરી જોઈએ કે આટલી જાડી ફાટ કેમ પડી જરૂર એ વાતની છે કે રોગ લાગવાના ઉપાય કરવા જોઈએ, માત્ર રોગના લક્ષણો પર નજર નાખવી એ પૂરતું નથી

જ્યાં સુધી સભ્યોમા એકતાની લાવના ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ રાજકીય પક્ષ પ્રગતિ કરી શકે નહિ કોઈ પણ પક્ષના સરમ સચા લન માટે ચિસ્તપૂર્ણ આચરણ અને વ્યવહાર અનિવાર્ય છે પણ

પક્ષના કાર્યક્રમો અને નીતિ પર પૂરી નિષ્ઠા ગાંધીને અને પક્ષની અદ્ય મહાગની બંધી પ્રજાએ લોકશાહીનો આધાર લઈને આતુ આપ મણુ સગળ રીતે પેદા કરી શકાય છે કમનમીને ઠેટલાક વોર્ધી કોએસની અતર એડતાની કડીઓ કમનમી થતી રહી છે જેને લીધે ભૂયમધી અને ગેગશિષ્ટ જેવા અનિષ્ટો પેદા થયા છે જે સગકા અને પક્ષની જિભય કક્ષાએ કામ કરવામા વિદ્યરૂપ બન્યા છે

એક મહત્વની જગ્યાત એ છે કે મગનની બે મુખ્ય વ્યક્તિઓ— કોએસ પ્રમુખ અને કોએસ સસદીન પક્ષના નેતા—પરમ્પર મૈત્રીભાવ અને સંભાવપૂર્વક સહકારથી કામ કરે પ્રમુખ પ્રમુખ પર કોએસ સગનના મચાનની મહત્વની જવામદારી છે અગ નને મોટે ભાગે નીતિઓ નક્કી ગાનાની હોય છે અને ગીકાગયેની નીતિઓ માટે જનતાનો ટેકો મેળવવાનો હોય છે

૧। પ્રનાનને સમઘીય પક્ષના અધ્યક્ષ તરીકે કોએસ પક્ષની નીતિઓને અમનમા મુકવાની હોય છે પણ સગમની મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે તેમને ગણીય અને આતગગણીય ક્ષેત્રોમા આખા દેશ પ્રત્યે વધારે ચાપ જવામદારી વહેવાની હોય છે આ બને વ્યક્તિઓ સત્તાના પરમ વિગેધી અગો નથી તેમણે તો પક્ષ અને દેશના હિતમા એન્મીનના પૂરક બનીને કામ કરવાનુ છે

કારો ઠારી એક વાત પર ભાર મુકે છે કે કોએસના પ્રમુખ કે સરકારના વામાથી કોઈની પણ પ્રતિષ્ઠા ઓછી ચાય તો પક્ષને હાનિ થશે અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થશે અને તેનાથી બન્નેની તાત ધગે તેથી એવા પ્રયાસો ન થવા જોઈએ

કારોઠારી સમજે છે કે પક્ષના સભ્યોમા ઘેરી ઉત્તજના વ્યાપેની છે તોપણ તેને વિશ્વાસ છે કે મોટે ભાગે પક્ષના સભ્યોની એ પ્રાગ ઈચ્છા છે કે એડતાને કાયમ ટકવવાનો કોઈ માર્ગ શોધવો જોઈએ છે આ કેટલાક અવાગિયામા વિચાર અને દષ્ટિકોણના વિવાદથી

સોળચવાર મતદાન

(સાત્ત્રવાર મતમૂલ્ય કૌંસમાં)

ક્રમ	રૂા	ગિરિ	દશમુખ	મુખ્ય
આમિ	૧૧૮ (૧૪,૭૫૦)	૧૩૧ (૧૬,૩૭૫)	૧૮ (૨,૨૫૦)	૫ (૬૨૫)
આસામ	૫૭ (૫,૩૫૮)	૪૮ (૪,૫૧૨)	૧ (૬૪)	—
બિહાર	૧૧૧ (૧૬,૨૦૬)	૧૬૫ (૨૪,૦૬૦)	૩૬ (૫,૨૫૬)	૧ (૧૪૬)
ગુજરાત	૧૦૨ (૧૨,૫૪૬)	૧૨ (૧,૪૭૬)	૫૧ (૬,૨૭૩)	૨ (૨૪૬)
દિગ્ગામી	૩૨ (૩,૦૦૮)	૩૭ (૩,૪૭૮)	૮ (૭૫૨)	૧ (૬૪)
નમ્-મમીર	૮ (૪૭૦)	૫૮ (૩,૪૨૨)	૨ (૧૧૮)	—
પ્રેમ	૧૫ (૧,૮૦૧)	૧૦૩ (૧૩,૦૮૧)	—	૭ (૮૮૬)
મુખ્ય પ્રદેશ	૧૧૨ (૧૨,૨૦૮)	૧૦૩ (૧૧,૨૨૭)	૫૪ (૫,૮૮૬)	૪ (૪૩૬)
તામિલનાડુ	૫૪ (૭,૭૭૬)	૧૪૨ (૨૦,૪૪૮)	૨૨ (૩,૧૬૮)	૬ (૮૧૪)
મદ્યપ્રદેશ	૨૦૧ (૨૬,૩૪૬)	૫૦ (૭,૩૦૦)	૧૨ (૧,૭૫૨)	૩ (૪૩૮)

મહેસરા	૧૩૫ (૧૪,૭૧૫)	૫૩ (૫,૭૭૭)	૧૭ (૧,૮૫૩)	૩ (૩૨૭)
નાગાલેન્ડ	૪ (૨૮)	૩૮ (૨૬૬)	—	૧ (૭)
ઓરિસા	૧૫ (૧,૮૭૫)	૬૭ (૮,૩૭૫)	૪૬ (૫,૭૫૦)	—
પંજાબ	૧૦ (૧,૦૭૦)	૮૦ (૮,૫૬૦)	૭ (૭૪૯)	૧ (૧૦૭)
રાજસ્થાન	૯૮ (૧૦,૭૮૦)	૩૫ (૩,૮૫૦)	૪૧ (૪,૫૧૦)	—
ઉત્તર પ્રદેશ	૧૩૮ (૨૪,૦૧૨)	૧૮૧ (૩૧,૪૯૪)	૯૩ (૧૬,૧૮૨)	૫ (૮૭૦)
પશ્ચિમ બંગાળ	૨૫ (૩,૧૨૫)	૨૪૮ (૩૧,૦૦૦)	—	—
કુલ મતમૂલ્ય	(૧,૫૯,૧૮૦)	(૧,૯૪,૭૩૧)	(૫૪,૫૯૩)	(૫,૦૪૯)

૨૬ થયેલા કુલ મતપત્રો : ૭૧